



# Вийти з тіні

**Вплив політики (не)визнання фактів із життя людей з непідконтрольних Україні територій Луганської та Донецької областей на чоловічі та жіночі ролі у повсякденному житті**

Березень 2019



## Про ПАКС (РАХ)

РАХ (ПАКС) латинською мовою означає мир. Понад 60 років ПАКС співпрацює з людьми в (пост) конфліктних регіонах та зацікавленими громадянами для створення справедливих і мирних спільнот у світі. ПАКС працює над захистом цивільного населення, незалежно від політичних поглядів та віросповідання. Нашою метою є закінчення конфліктів та запровадження миру. Ми також працюємо на міжнародному рівні, щоб запобігти конфліктам та обмежити виробництво, торгівлю та використання зброї. У своїй діяльності ми передусім керуємося принципами солідарності та людської гідності, оскільки ми вважаємо, що кожен має право на життя позбавлене страху і насильства. У 2017 р. ПАКС спільно із партнерами із Міжнародної кампанії з ліквідації ядерної зброї (ICAN) отримав Нобелівську премію миру.

### Про публікацію

Публікація є результатом дослідницького проекту, зреалізованого командою українських експертів на чолі з проф. Оксаною Міхеєвою на сході України на замовлення організації ПАКС. Висновки описані у звіті зображають реалії, які експертам вдалося зареєструвати на момент збору даних у червні 2018 року. Однією з основних цілей проекту була спроба відтворити в гендерно чутливий спосіб повсякденне життя мешканців сходу України та виклики, які стоять перед ними, в тому числі аналіз дискурсу, який зображує перебіг бойових дій та їх наслідки для населення. Описуючи свої спостереження, експерти, які провели дослідження, частково спирались на термінологічний словник, який відповідає законодавству, ухваленому українською владою з початку бойових дій на сході України та анексії Криму. Варто зазначити, що вище зазначені формулювання не завжди відповідають позиції організації ПАКС. Дослідження вказує на потребу опрацювання відповідного термінологічного словника, який би дозволив краще зрозуміти контекст бойових дій та мову на якій вони описуються.

### Автор

Оксана Міхеєва

### Співпраця

Андрій Корнійчук (Програма Східної Європи та Євразії ПАКС)

### Фото на обкладинці

Оксана Міхеєва

### Подяка

ПАКС висловлює глибоку подяку експертам, які на різних етапах дослідження допомогли в його успішній реалізації.

У разі запитань та уваг просимо звертатися, написавши на [info@рахforpeace.nl](mailto:info@рахforpeace.nl).

# Зміст

<b>I.</b>	<b>Вступ .....</b>	<b>5</b>
	1. Методика дослідження .....	6
	2. Соціально-демографічні параметри опитаних.....	7
	3. Національна самоідентифікація та мовні параметри опитаних .....	8
<b>II.</b>	<b>Повсякденні досвіди людей в зоні конфлікту: гендерний аспект .....</b>	<b>16</b>
	1. Вступ та короткий огляд публікацій.....	16
	2. «Чоловічі» та «жіночі» ролі в контексті війни .....	20
	2.1 Конструювання образу жертви.....	20
	2.2 Чоловіки та жінки як об'єкт допомоги .....	22
	2.3 Практики повсякденного опору .....	26
	2.4 «Жіночі» та «чоловічі» ролі в контексті бойових дій .....	28
	3. Підконтрольні Україні території Луганської області: нові ролі чоловіків та жінок.....	32
	4. Соціальні структури та гендерний порядок: економіка, влада, насильство	35
	5. Короткі підсумки .....	39
<b>III.</b>	<b>Рейтинг ключових проблем за оцінками опитуваних .....</b>	<b>42</b>
	1. Існуюча ситуація з процедурою ідентифікації пенсіонерів через "Ощадбанк"	44
	2. Отримання безкоштовної медичної допомоги мешканцями територій в зоні конфлікту (як підконтрольні, так і непідконтрольні території) .....	48
	3. Обмеження політичних прав ВПО (наприклад, права голосувати на місцевих виборах) .....	52
	4. Відсутність загальної державної стратегії в Україні стосовно непідконтрольних територій .....	55
	5. Невизнання Україною квазіреспублік та відмова у веденні прямого діалогу з їх керівництвом .....	58
	6. Існуючі в Україні процедури призначення соціальних виплат потребуючим категоріям населення на непідконтрольній території .....	60

7. Існуючі процедури захисту майнових прав людей, житло яких залишилося на непідконтрольній території .....	62
8. Короткі підсумки .....	71
<b>Додатки.....</b>	<b>76</b>

# I. Вступ

Російська агресія стосовно України призвела до анексії Кримського півострова та розгортання бойових дій в Донецькій та Луганській областях<sup>1</sup>. Внаслідок цього Україна позбавлена можливості контролювати частину своїх державних кордонів, натомість зіштовхнулася з проблемою постання так званих «ліній розмежування», які юридично не є державними кордонами, однак фактично дедалі більше виконують їх функції. З обох боків ліній розмежування діють пропускні пункти, при переході через які люди проходять ідентифікацію особи та догляд речей; існує список обмежень для ввозу та вивозу речей та продуктів, діє митний контроль. Для в'їзду на непідконтрольні Україні території громадянам України необхідно отримати дозвіл від Служби безпеки України, який оформлюється через сайт протягом 10 днів. Ці лінії розмежування суттєво змінили повсякдення пересічних громадян України, перетворивши внутрішні території фактично на прикордонні.

З 2014 р. з непідконтрольних державі українських територій виїхало більше 2 млн. людей. Частина їх отримала статус ВПО (внутрішньо переміщених осіб), яких на грудень 2015 року нараховувалося 1 678 587 осіб. За даними Міністерства соціальної політики на 2 січня 2019 р. в Україні на обліку перебувають 1 512 435 внутрішньо переміщених осіб<sup>2</sup>. З 2014 р. українці вимушено виїжджали і поза межі України. За даними на грудень 2015 р. у країнах, що мають спільний кордон з Україною – в Росії, Білорусі, Польщі, Словаччині, Угорщині, Молдові перебувало 388 690 українців, що шукали притулку та 730 100 осіб, що шукали інших форм законного перебування в означених країнах<sup>3</sup>. За приблизними оцінками населення непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей складає 3,7 млн<sup>4</sup> і здебільшого це люди, які формально і далі залишаються громадянами України.

Непідконтрольність частини територій Донецької та Луганської областей України та продовження бойових дій, призвели до значного ускладнення надання державних послуг та оформлення документів, що підтверджують особу чи статус людини. В даному дослідженні сукупність подібних ситуацій була означена як «визнання чи невизнання державою фактів з життя людини». Під фактами з життя людини маються на увазі ситуації та стани людини, що потребують документального оформлення (паспорт, свідоцтво про народження, свідоцтво про

<sup>1</sup> Згідно з законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>) від 18 січня 2018 р. ДНР і ЛНР визнані окупаційними адміністраціями РФ в Донецькій та Луганській областях

<sup>2</sup> Міністерство соціальної політики України. Офіційний веб-портал. <https://www.msp.gov.ua/main/prescentr.html>

<sup>3</sup> Велике переселення: скільки в Україні переміщених осіб і як склалася їх доля // Українська правда: економічна правда. - [https://www.epravda.com.ua/publications/2016/07/7/598316/view\\_print/](https://www.epravda.com.ua/publications/2016/07/7/598316/view_print/)

<sup>4</sup> Вишневецький Ю. Демографія ОРДЛО. - <http://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html>

смерть, сертифікат про середню освіту, диплом про вищу освіту, пенсійне посвідчення, посвідчення людини з інвалідністю, довідка про реєстрацію тощо). Оформлення подібних документів за мирних часів вписувалося у звичайний бюрократичний процес. За умов бойових дій та нового розмежування для громадян України, що в той чи інший спосіб пов'язані із непідконтрольними територіями, оформлення цих документів перетворюється на складну процедуру з переживанням ситуації незручного та виснажливого перетину кордону, принизливих процедур ідентифікації, а з іншого – породжує нові типи транскордонних практик та сервісів.

## 1. Методика дослідження

Польовий етап дослідження включав в себе проведення 45 глибоких напівструктурованих інтерв'ю з представниками трьох груп: мешканці неконтрольованих Україною території Луганської області (16 опитаних), внутрішньо переміщені особи, що перебувають на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей (17 осіб) та експерти (12 осіб). Експерти / експертки представлені співпрацівниками міжнародної організації «Право на захист», що надають юридичну допомогу людям на блок-постах та на підконтрольній Україні території Луганської області, представниками місцевої влади та самоуправління, громадськими активістами / активістками.

Географія проекту: Станиця Луганська (єдиний піший перехід на непідконтрольну Україну територію Луганської області), міста Щастя, Северодонецьк, Святогірськ та Слов'янськ. Польовий етап дослідження проходив у червні 2018 р.

Логічні блоки гайду: характеристика / оцінка опитаними ситуації на сході України; у випадку ВПО – досвід переїзду, його причини та мотиви; оцінка діяльності уряду України та колабораційних владних структур на непідконтрольній Україні території Донецької та Луганської областей стосовно мінімізації проблем населення; ключові проблеми з оцінкою їх визнання та / або невизнання з боку держави; повсякденні практики, досвід перетинання фактичного кордону (блок-пости); питання адаптації, інтеграції, звикання до ситуації.

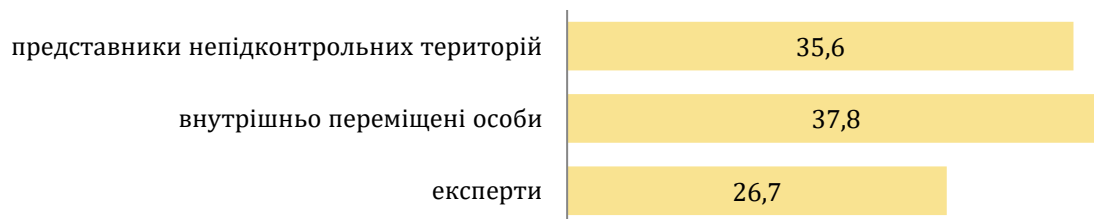
Розмова з інформантами розгорталася за наступною логікою – спочатку респонденту чи респондентці пропонувалося в цілому поговорити про ті проблеми, які є найбільш актуальними для нього / неї на даний момент. Після того відбувалося поглиблення вказаних опитаними проблем. Насамкінець зустрічі респонденти та респондентки заповнювали таблицю із запропонованим переліком, де зазначали інтенсивність прояву проблеми («надзвичайно серйозна проблема», «скоріше проблема», «важко сказати, це проблема чи ні», «скоріше не проблема», «це взагалі не проблема, так і має бути»), а також зазначали – чи мають персональний досвід зустрічі з такою проблемою, чи знають про неї з інших джерел інформації

та від інших людей (не з близького кола). Це дозволило виявити найактуальніші для опитуваних проблеми, поглибити розуміння їх сутності, а також розмежувати оцінки, що ґрунтуються на власному досвіді людини або на тій інформації, яку вона отримує з доступних джерел.

Для з'ясування змін у соціальному середовищі опитаних, їм пропонувалося заповнити соціограму контактів.

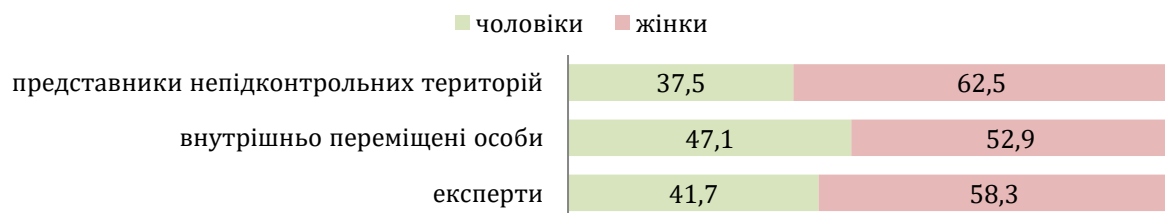
## 2. Соціально-демографічні параметри опитаних

### Статус респондента у вибірці, %, n=45

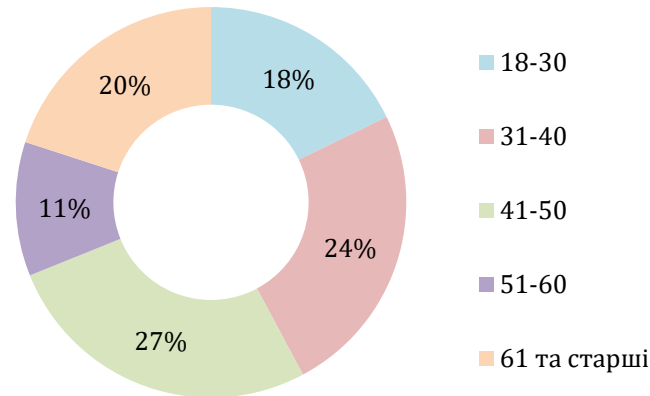


За статево-віковими параметрами маємо збалансовані групи представників кожної з означених категорій (за виключенням групи експертів, де експертність була ключовим критерієм відбору).

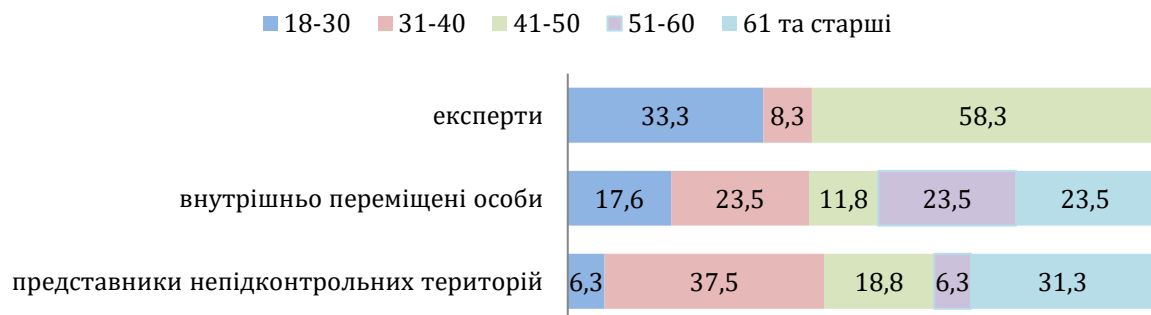
### Стать респондентів по основних категоріях опитаних, %, n=45



### Вікові параметри опитаних, %, n=45



### Вік респондентів в залежності від статусу у вибірці, %, n=45



## 3. Національна самоідентифікація та мовні параметри опитаних

У публічних дискурсах як Росії, так і України війна в значній мірі етнізується та подається передусім як конфлікт між українцями та росіянами<sup>5</sup>. Відповідно, це активізує етнічну та національну складову ідентичності людей як в зоні конфлікту, так і поза її межами, з одного боку, а з іншого породжує специфічні форми незгоди з таким потрактуванням ситуації через відмову від подання себе через національні чи етнічні параметри.

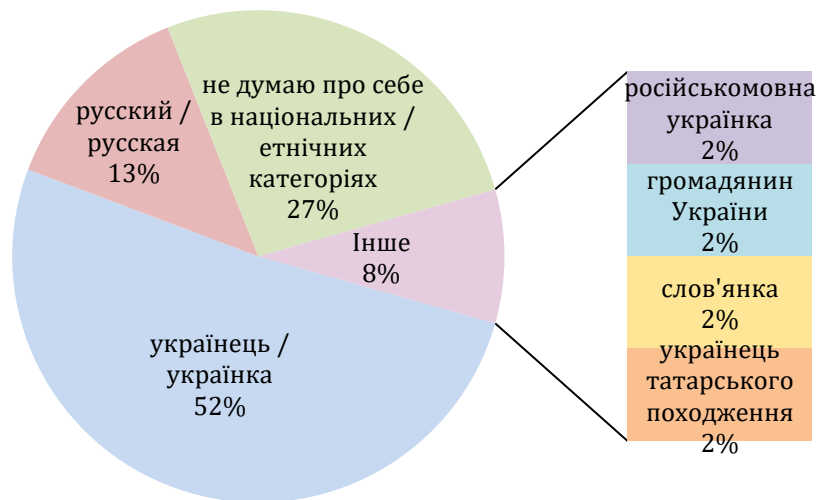
По групі опитаних бачимо 27% респондентів / респонденток, які на питання «Чи можете ви визначити себе в національному відношенні?» відповіли, що не думають про себе в

<sup>5</sup> Gelinada Grinchenko, Oksana Mikheieva. From contact zone to battlefield: (un)real borders of the (un)declared war in Eastern Ukraine, 2014–2016. Published in: Laine, J. P., I. Liikanen & J. W. Scott (2018). Post-Cold War Borders: Reframing Political Space in the EU's Eastern Europe. Routledge: London. P.178-180.



національних чи етнічних категоріях. Більше того, бачимо ще 8% опитаних, які намагаються в інший спосіб розв'язати наявну проблему спрощених етнічних поділів через ускладнені формулювання своєї національної ідентичності – «російськомовна українка» (обстоювання права на існування групи російськомовних українців), «громадянин України» (наголос на громадянстві на протигагу етнічним поділам), «слов'янка» (подібні конструкти здебільшого апелюють до уявлень про «слов'янський» світ у радянському потрактуванні – як єдність російського, українського та білоруського народів), «українець татарського походження» (наголос на громадянстві із збереженням етнічної ідентичності).

### Національна самоідентифікація, %, n=45



У віковому розрізі (від старших до молодших) бачимо поступове згасання групи тих, хто ідентифікує себе як «русских»<sup>6</sup>, однак спостерігаємо суттєве зростання відсотку тих, хто взагалі відмовляється ідентифікувати себе в параметрах етнічних чи національних.

Значною мірою така картина є реакцією на сучасні соціальні очікування і наслідком змін у формальному обліку національної приналежності. З одного боку, в умовах «етнізації» конфлікту стає некомфортно бути носієм національності ворожої сторони. З іншого боку – різниця між віковими групами може бути зумовлена зміною радянських практик обов'язкової офіційної фіксації національності (в паспорті, в документах при прийнятті на роботу тощо) на

<sup>6</sup> В українській мові відсутній переклад даного слова, яке б правильно передавало сенс, який вкладають в нього люди. Російськомовні українці чітко розрізняють поняття «русский» та «російський», де перше не має прив'язки до сучасної російської державності, а друге – має до неї пряме відношення. Так само суттєвою є різниця стосовно розуміння респондентами зі східних теренів України термінів «громадянин України» та «українець» – де в першому випадку акцент робиться на спільному громадянстві мешканців України незалежно від їх етнічного походження, а в другому – ключовий наголос робиться на етнічному походженні.

сучасні українські практики, що роблять питання національної ідентичності людини її особистим вибором і персональною справою. Відповідно, старші покоління тяжіють до відтворення «офіційного» національного означення, молодші – гнучкіше переконфігуровують систему ідентитетів в залежності від соціального контексту:

*И.: А если бы я спросила вас, вы можете обозначить себя в национальном отношении? Кто вы по национальности?*

*Р.: Теперь я конечно украинка!*

*И.: «Теперь» – интересная формулировка. А раньше?*

*Р.: Раньше я об этом просто не задумывалась. Я по своему состоянию я только... Хотя в паспорте у меня написано, что я русская.*

*И.: В паспортах у нас сейчас ничего не пишут.*

*Р.: Ну у нас же еще те, которые были.*

*И.: В тех уже не писали. При Л. Кучме еще отменили национальность в паспорте. Гляньте! Не может быть. Мне даже интересно стало.*

*Р.: Подождите.*

*И.: Честно, там нет национальности. Это в советских паспортах было.*

*Р.: А, это пол. Ну теперь, конечно, все.*

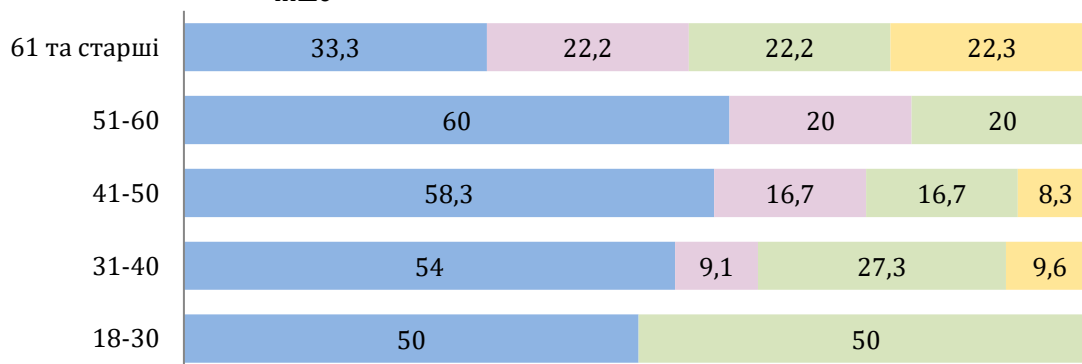
*И.: А что для вас значит – быть украинкой? Сейчас, теперь?*

*Р.: Я при Украине жила нормально, работала, меня ничего не раздражало, я ездила каждый год на море. Теперь у меня нету ничего. У меня нет ни работы, ни отдыха, ни мамы.*

*(Жінка, непідконтрольні Україні частини Луганської області, 45 років)*

### Національна самоідентифікація, %, n=45

- українець / українка
- русский / русская
- не думаю про себе в національних / етнічних категоріях
- інше

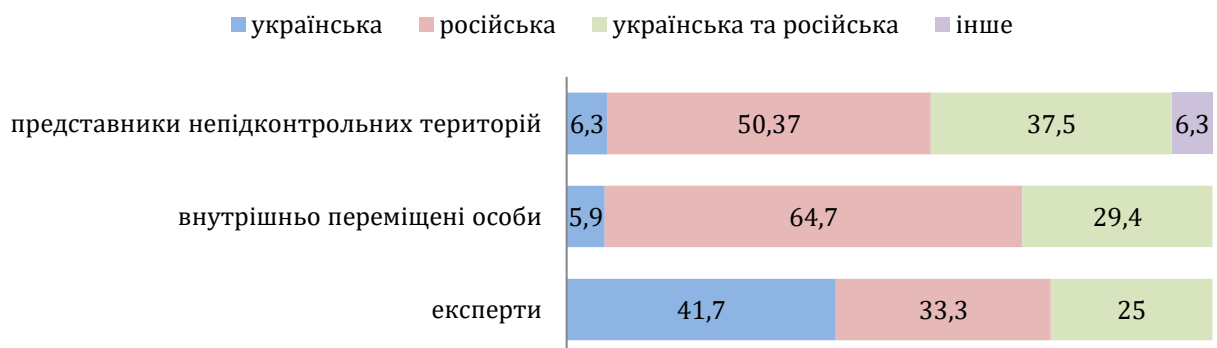


Близькі за своєю сутністю процеси спостерігаємо і у випадку з відповідями респондентів / респонденток на питання «рідна мова» та «мова повсякденного спілкування». Зростання соціального запиту на «українськість» призводить до суттєвої різниці між українською як «рідною мовою» та «мовою повсякденного спілкування» та передає бажання людей зробити додатковий наголос на українській як «рідній мові» при доволі низькому рівні її практичного вжитку (4,4%). При цьому маємо характерну для східноукраїнських теренів ситуацію білінгвізму – трохи більше 30% опитаних називають обидві мови і рідними, і мовами повсякденного спілкування.

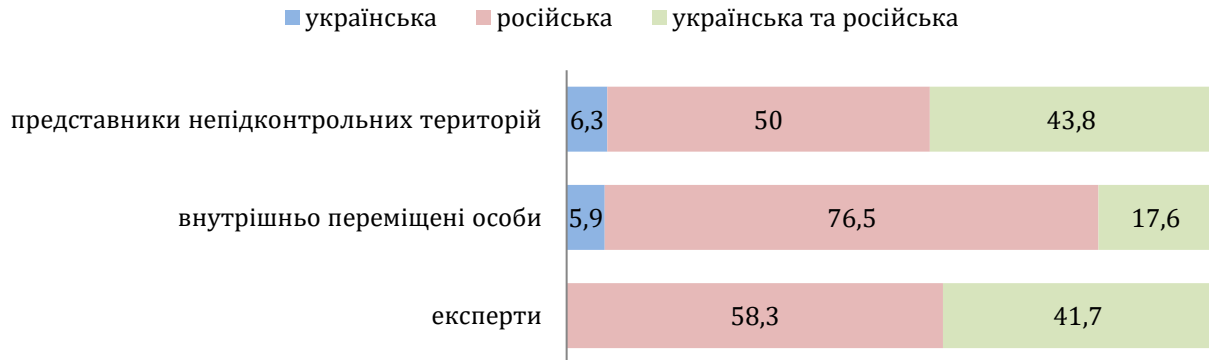
У даному білінгвізмі російська залишається мовою родинного спілкування, а також мовою повсякденних комунікацій, натомість українська здебільшого є мовою професійного спілкування.

По групах опитаних найвищий рівень білінгвізму на рівні визначенні «рідної мови» задекларували мешканці непідконтрольних Україні частин Луганської області, найменший – експерти. Останні ж у найбільшій мірі рідною визнають українську – 41,7%. Натомість, якщо по групах представників непідконтрольних територій та ВПО визначення респондентами рідної мови більш-менш збігається з їх повсякденними мовними практиками, то по групі експертів бачимо суттєве збільшення ареалу вжитку російської мови, повне зникнення чистої україномовності та збільшення ледь не вдвічі білінгвізму. Останнє може бути зумовлене як специфікою роботи у переважно російськомовному регіоні, так і свідченням пристосування до вимог і очікувань у професійній сфері, демонстрацією декларативної україномовності.

### Рідна мова, %, n=45

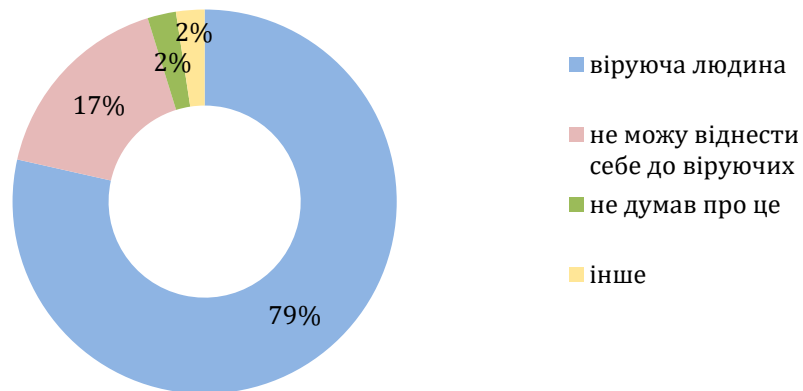


### Мова повсякденного спілкування, %, n=45



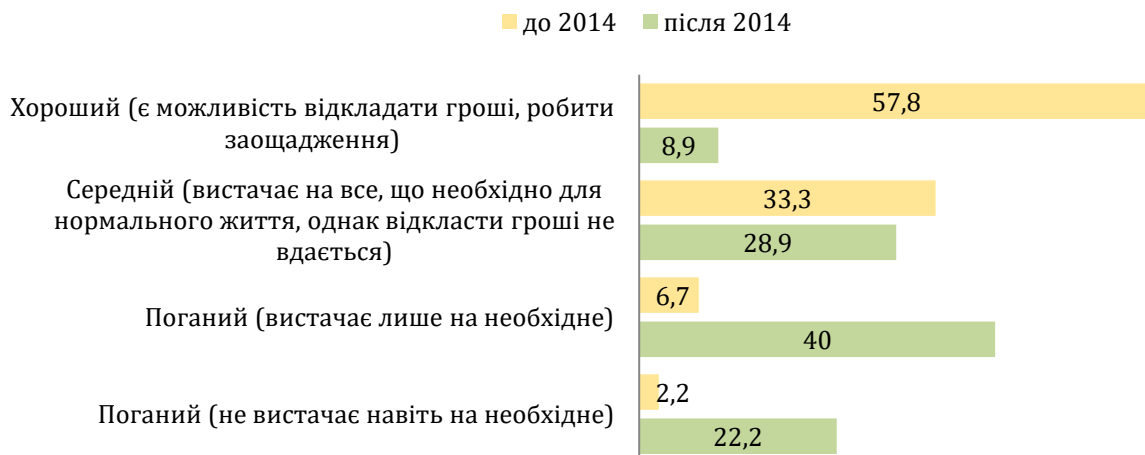
В питаннях релігійності більшість опитаних означають себе як віруючих, однак без чіткої конфесійної приналежності та з застосуванням широких та абстрактних узагальнюючих понять «просто віруючий», «християнин», «православний» тощо.

### Релігійна самоідентифікація опитаних, %, n=45



Суб'єктивні оцінки респондентів/ респондентом щодо матеріального стану до 2014 р. та після дозволяють говорити про те, що власне становище сприймається опитаними як таке, яке суттєво погіршилося.

### Самооцінка респондентами матеріального стану до та після 2014 р., %, n=45



Найбільші матеріальні втрати переживають представники непідконтрольних Україні частин Луганської області (як «поганий» свій матеріальний стан характеризували 6,3% людей до 2014 р. та 81,3% – після 2014 р.) . Трохи кращою, але в цілому такою ж песимістичною є суб'єктивна оцінка власного матеріального стану внутрішньо переміщеними особами («поганий» матеріальний стан мали 11,8% до переїзду та 70,6% мають тепер). Негативна динаміка спостерігається і по групі експертів/ експерток (з 8,3% до 25%), що зумовлено здійсненням гуманітарної діяльності (у тому числі і на волонтерських засадах), а також і тим, що до цієї діяльності активно долучаються в першу чергу внутрішньо переміщені особи (по групі експертів 66,7% мають статус ВПО).

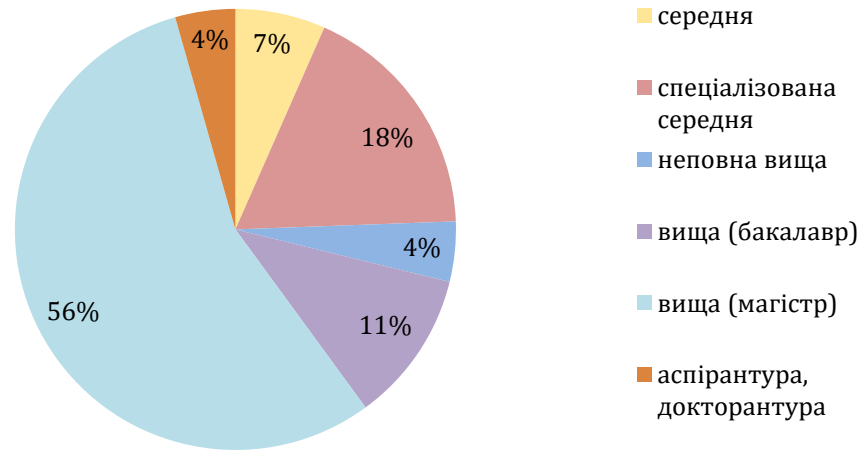
## Самооцінка респондентами матеріального стану до та після 2014 р., %, n=45

■ до 2014 ■ після 2014



Додаткові параметри, що дозволяють підтвердити представлення у дослідженні різних груп населення з різними життєвими ситуаціями, це параметри щодо максимального рівня освіти, досягнутого респондентом та дані стосовно сімейного стану.

### Рівень освіти, %, n=45



### Сімейний стан, %, n=45



## II. Повсякденні досвіди людей в зоні конфлікту: гендерний аспект

### 1. Вступ та короткий огляд публікацій

З 2005 р. в Україні діє прогресивне законодавство, в якому задекларовано рівність жінок та чоловіків<sup>7</sup>. Однак до сьогодні маємо дисбаланс між декларованим та реальним станом речей. Під впливом публічних обговорень намітився зсув у способах говоріння на гендерну тематику, натомість повсякденні практики тяжіють до традиційного та стереотипного бачення «жіночих» та «чоловічих» ролей, функцій та повноважень.

Однією з перших спроб висвітлення гендерної тематики в контексті війни та соціальних катаклізмів стало видання збірки публікацій «Гендерні дослідження. Проект «Донбаські студії»<sup>8</sup>. У фокусі уваги авторів та авторок збірки були «мова війни» та «мова про війну» із зазначенням особливостей говоріння на цю емоційно важку тематику, нюансів обґрунтування чоловіками та жінками власного вибору чи пояснень поточного стану. Один з авторів цього збірника, А. Лягуша, сконцентрував свою увагу на чоловічих нараціях про війну, ситуаціях «сорому» за відмову від активної захисної позиції, пошуках аргументів для виправдання свого вибору, своєї слабкості, що не відповідає стереотипному образу «чоловіка-захисника».

Близька тональність простежується в публікації Т. Злобіної, в якій йдеться про своєрідне переплетення суперечливих процесів на Майдані 2014 р. – посилення сексизму та патріархальності у поєднанні із активним виходом жінок на авансцену як повноправних та повноважних учасників подій. Поступове усвідомлення складності усіх процесів, що розгорталися навколо Майдану (навіть у здавалося б простих на перший погляд ситуаціях поставок їжі), приводило до розуміння масштабності цих комунікацій, широкого залучення різних людей до логістичних процедур. В цій складній системі комунікації на рівних були присутні як чоловіки, так і жінки, що ставило під сумнів стандартні стереотипи щодо «чоловіка-захисника» та «жінки-берегині». Другий важливий момент, на якому наголошує авторка в контексті подій Майдану, надалі отримав свій розвиток також і в низці публікацій стосовно жінок-військових. Йдеться про поступове та болісне перекодування настанов щодо того, що покликання чоловіка – працювати та забезпечувати, а жінки – дбати про родину, дітей. Останнє ґрунтується на неврахуванні того комплексу неоплачуваних видів діяльності, які забезпечує жінка, і які прямо впливають на сімейний бюджет. Неувага до цієї внутрішньої сімейної роботи,

<sup>7</sup> Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків», 2005 р.; Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 р.), Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.)

<sup>8</sup> Гендерні дослідження. Проект «Донбаські студії» / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. – Київ, 2015. – 228 с.



за яку нема прямої оплати, і далі підсилює образ «чоловіка-годувальника» і автоматично стигматизує жінку, яка долучається до виконання соціально значущих функцій за умови революційних подій, а згодом і на війні. На думку Т.Злобіної, «жінка не отримує за це рівноправного партнерського статусу». Цей самий висновок прозвучав і стосовно жінок, що активно долучилися до бойових дій. Приниження їх статусу проявлялося не лише в ставленні, а й закріплювалося інституційно – коли жінок, що добровільно пішли на фронт, записували на «допоміжні» ролі кухарів, штабістів тощо<sup>9</sup>. Відтак можемо погодитися з позицією авторки, яка задається питанням, чи навчимося ми це все бачити – все те, що з такою очевидністю показав Майдан, а згодом військові дії на території частин Донецької та Луганської областей. Публікація Н. Потарської<sup>10</sup> переводить читачів на рівень повсякденного буття жінок по обидві сторони лінії фронту, однак фокусується на жіночих нарративах, що не дозволяють говорити про їх специфічність /неспецифічність за умов війни. Залишається відкритим питання про те, а чи не є ці ситуації та проблеми спільними для усіх, хто перебуває на непідконтрольній території чи живе в умовах війни? Наприклад, відсутність цілісного та чіткого бачення того, що сталося на сході України, є типовою для більшості людей, що опинилися в зоні конфлікту, та не є особливістю саме «жіночого» сприйняття ситуації. Публікація дає набір яскравих та насичених цитат, що показують буття людини в екстремальних умовах, однак по суті не дає розуміння саме гендерних аспектів.

На думку авторів видання «Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства до жінок»<sup>11</sup> обізнаність українських чоловіків «щодо гендерно-чутливого законодавства та окремих заходів гендерної політики залишається досить низьким. Значна частина респондентів узагалі не цікавиться цими питаннями або ж не вбачають необхідності в ґрунтовному ознайомленні з положеннями законодавства, навіть якщо воно покликане захищати їхні права»<sup>12</sup>. Спираючись на дані нашого дослідження, до цього можемо додати, що ця слабка гендерна чутливість є складовою частиною низької чутливості до ситуацій порушення прав в цілому.

Гендерному аспекту вимушеного переселення присвячена публікація Г.Герасименко<sup>13</sup>. Наголошуючи в цілому на необхідності застосування гендерно-чутливого підходу при формуванні місцевих та державних політик стосовно вирішення проблем ВПО, авторка порівнює можливості, ресурси та життєві шанси жінок ВПО з жінками з локального приймаючого

<sup>9</sup> Війна поза гендером. Як жінки несуть службу у лавах Збройних сил України. – [https://ukr.lb.ua/society/2017/11/29/383330\\_viyna\\_poza\\_genderom\\_yak\\_zhinki\\_nesut.html](https://ukr.lb.ua/society/2017/11/29/383330_viyna_poza_genderom_yak_zhinki_nesut.html)

<sup>10</sup> Гендерні дослідження. Проект «Донбаські студії» / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бюлля. – Київ, 2015. – 228 с. – С. 156-175.

<sup>11</sup> Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства до жінок. – К., 2018.

<sup>12</sup> Там само, С. 78.

<sup>13</sup> Gerasimenko G.V. Current position and needs assessment for internally displaced women in Ukraine // Demography and social economic, 2016, № 2 (27): 183-194.

середовища. Зазначене порівняння наочно показує ті сфери, в яких жінки ВПО потребують особливої уваги та комплексної політики допомоги як на локальному, так і на державному рівні.

В звіті «Гендер та конфлікт в Україні»<sup>14</sup> наголошується на тому, що сексуальне насильство як елемент гендерного насильства за умов війни майже не фіксується як практика жодної з воюючих сторін. Однак останнє не виключає наявності цього явища – випадки сексуального насильства, що супроводжують воєнну агресію, фіксуються міжнародними та місцевими правозахисними організаціями та стосуються як жінок, так і чоловіків (в першу чергу полонених). Проблемність доступу до інформації на непідконтрольних Україні територіях дозволяє говорити про факти сексуального насильства та специфіку їх розслідування й винесених вироків лише через опосередковані дані. У звіті йдеться про подібні ситуації, в яких провина часто переноситься на жертву, в такий спосіб посилюючи їх стигматизацію та створюючи відчуття повної незахищеності для потенційних жертв насильства. Звіт також містить характеристику поточного стану з ВПО. В цій частині наголошується на посиленні проблем в домашніх господарствах на чолі з жінкою. В даному випадку йдеться про менші можливості на ринку праці (особливо за наявності дітей), про нерівну оплату за однакову роботу, менші можливості для кар'єрного зростання, що в цілому звужує перспективи стабільного добробуту. Наголошується на тому, що через подібні обставини жінки вдаються до практик сексуального сервісу для покращення фінансової ситуації, в більшій мірі стають жертвами сімейного насильства.

Практика допомоги жінкам в ситуації сімейного насильства тільки почала розгортатися в Україні, на сьогодні діє декілька шелтерів<sup>15</sup>, де жінка може отримати первинну фізичну та юридичну допомогу, перебути деякий час, сховатися від партнера, жертвою якого вона є. Однак і надалі, більшість областей країни не мають подібних шелтерів, і жінка, що зіштовхнулася з фактом насильства і довела цю справу до заяви в правоохоронні органи, після цього повертається туди ж, де вона є жертвою.

Також звіт піднімає широке коло питань, що стосуються практик торгівлі людьми, залучення жінок до сфери сексуальних послуг (за умов війни частина з них розглядають це як єдиний спосіб покращити матеріальний стан); залучення дітей до воєнних дій у якості інформаторів, наводчиків тощо. Також дітей, через різноманітні «виховні» заходи привчають до носіння та використання зброї. Важливим є й акцент на специфіці гендерних стереотипів та приписаних чоловікам та жінкам ролей. В звіті наголошується на нормативному розгляді чоловіків як «захисників» та «керівників» (в тому числі і в політичному управлінні), натомість від жінки

<sup>14</sup> Lucas, B., Rohwerder, B., and Tull, K. (2017). *Gender and conflict in Ukraine*. K4D Helpdesk Report. Brighton, UK: Institute of Development Studies.

<sup>15</sup> Див.: <https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/12383/u-dnipri-vidkrili-unikalnij-pritulok-dlja-zhinok-ta-ihnih-ditej-jaki-poterpajut-vid-domashnogo-nasillja>; <http://www.convictus.org.ua/novostvorenij-pritulok-otrimav-dopomogu-vid-pracivnikiv-posolstva-ssha-v-ukra%D1%97ni/>

очікується виконання ролі матері, берегині та об'єкту сексуального та естетичного задоволення. Співпадають із нашими спостереженнями висновки звіту про консервацію патріархальних ролей за умов конфлікту. На жінок покладається в більшій мірі відповідальність за дім, дітей, старших родичів. Натомість чоловіки стикаються з тиском щодо виконання обов'язку захисника, очікуваннями чи вимогою долучитися до активних воєнних дій.

Тематично близьке коло проблем з суттєвою деталізацією та окремими кейсами бачимо у виданні «Гендерно-обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від конфлікту»<sup>16</sup>. Гендерній проблематиці в контексті подій на Майдані та участі жінок у збройних формуваннях, питанням насильства над жінками в армійських структурах присвячують свої дослідження Т. Марценюк<sup>17</sup>, М. Гавришко<sup>18</sup>. Жіноче волонтерство в тилу та на фронті досліджує Ю. Шукан<sup>19</sup>. Про особливості жіночих стратегій адаптації до життя на невідконтрольних територіях чи при вимушеній міграції писала О. Міхеєва<sup>20</sup>.

Гендерно-прогресивне законодавство, що має в Україні не таку вже тривалу історію та здебільшого формувалося не як ініціатива знизу, а як частина загального руху до європейської інтеграції, лише формує нові тренди. Масштабні соціальні та політичні катаклізми, що переживає країна з 2014 р., в значній мірі стали катализатором змін, що торкаються в тому числі і «перезавантаження» розуміння гендерних аспектів рівності та можливостей, механізмів їх формування. Звичайно, нові тренди формує активна частина жінок – військові, активістки від громадянського суспільства, волонтерки, медичні працівниці. Однак навіть у їх таборі спостерігаємо різний рівень обізнаності з цих питань. По цих групах нерідко подибуємо практики самостигматизації, подання себе в ролі «берегині» там, де вже давно діє «захисниця» та «боєць».

Розуміючи загальний контекст проблеми (низька чутливість до гендерної тематики, стереотипні образи «чоловіка» та «жінки», що закладаються ще в дитинстві та детермінують поведінку, особливості сімейного насильства тощо), можемо говорити про специфіку реакції усталених

<sup>16</sup> Гендерно-обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від конфлікту. Звіт за результатами дослідження. Український центр соціальних реформ. К., 2015. - <https://drive.google.com/file/d/1mE2r277eqbXluEF66dG-Z09Vntr3q4JO/view>

<sup>17</sup> Martsenyuk, T., Grytsenko, G., & Kvit, A. (2016). The "Invisible Battalion": Women in ATO Military Operations in Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 2, 171–187. <http://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/88192/83988>; Martsenyuk, T. (2015). 'Gender Issues in Ukraine: Were the EuroMaidan Protests Patriarchal or Egalitarian?' In Heinrich Böll Foundation (ed.). *Anti-Gender Movements on the Rise? Strategising for Gender Equality in Central and Eastern Europe*. Heinrich Böll Stiftung. Retrieved from <https://www.boell.de/sites/default/files/2015-04-anti-gender-movements-on-the-rise.pdf>

<sup>18</sup> Гавришко Марта, Вони думали, що дівчата прийшли на війну, щоб їх розважати: сексуальне насильство і армія. Україна модерна. 14.07.2016, <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/sexual-violence-women-ato-ура>.

<sup>19</sup> Аронсон П., Шукан Ю. День захитниці: мобілізація чувств. oDR: Russia and beyond. 13 October 2018. <https://www.opendemocracy.net/od-russia/polina-aronson-yulia-shukan/den-zaschitnitsy-mobilisatziya-chustv?fbclid=IwAR1wJcPzdy9NgJsx3dr0HhM0c2j6nEE1luC4n-nQIAvVH2DNU5MM8I6HaGE>

<sup>20</sup> Окупація, війна та інші можливості... Гендерний журнал «Я», 2 / 2015 (38), 7-9.

увлєнь на екстраординарну ситуацію. Ситуація війни призвела до суттєвих змін у житті та побуті значної кількості людей, що відбилося на повсякденних практиках, в тому числі і на тих, за якими стоять гендерні стереотипи.

## 2. «Чоловічі» та «жіночі» ролі в контексті війни

Розглядаючи гендерні аспекти буття людей в контексті війни на території частин Донецької та Луганської області, мусимо зазначити, що в нашому дослідженні головний фокус робився на повсякденних практиках пересічних людей. Відтак гендерні аспекти розглядаються на рівні повсякденної рутинної діяльності, яка, в свою чергу, пережила трансформацію під впливом масштабних соціальних катаклізмів. Аргументи, що наводяться інформантами для обґрунтування нових ролей та зон відповідальності, нових ситуацій перерозподілу функцій, дозволяють реконструювати стереотипне мислення та нормативні системи, що за тим стоять.

### 2.1 Конструювання образу жертви

Практично в усіх інтерв'ю де інформант / інформантка намагалися емоційно підсилити сприйняття ситуації, показати всю глибину її трагічності, йдеться в основному про жінок. Гіпотетична «літня жінка» фігурує в прикладах і сюжетах, покликаних продемонструвати весь комплекс проблем людей, що опинилися в екстремальних соціальних умовах.

*Р.: Представляете, пенсионеру каждые два месяца приезжать. Бабушка, ей хочется полежать. А тут - то обстрелы, то «лицом в землю», грубо говоря. Стоять в очереди. Жарко, стоят, платит деньги за такси туда-сюда. Я вообще полностью не согласен, когда в 14-15 году поднимали вопрос в Верховной Раде Украины, лишить их пенсии. Как так – лишить? Пересели свою мать туда и лиши ее пенсии!*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол., 32 р.)*

*Иногда люди не знают, что у них есть какая-то потребность. Ну, грубо говоря, вот там живет бабушка, у которой там осколками что-то поотстреляло, ну как бы у меня сейчас денег нет это починить, ну пособираю, полечусь, у меня там еще операция, и потом я починю себе. А вы обращались туда-то? Потому что все равно все, в основном, идет через органы местной власти. Вы туда обращались? – Нет, а шо они мне скажут?, скажут иди бабуля гуляй...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., ВПО, експерт)*

Респонденти роблять додатковий аспект на незручностях, що супроводжують нове повсякденне життя в екстремальних умовах. Приклади щодо негативних наслідків таких ускладнень і незручностей так само стосуються переважно жінок:

*Р.: Нет, там не биотуалеты. Там обычные деревянные туалеты. И что интересно – там бетонные плиты, там вот такая дырка для этого. И становишься удобно. А биотуалет очень неудобный, я вам скажу. А деревянные туалеты вот тут, когда с ЛНР идешь на Украину, стоят по дороге – яма выкопанная и все – туалеты. Я не видела своими глазами, но в очереди люди говорили, что у одной женщины мобильник и паспорт выпали туда.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

Однак, якщо в прикладах незручностей, які хоч і не без страждань, але долаються, присутні жіночі образи, то в сюжетах про смерть в основному фігурують чоловіки:

*Р.: Да. И много таких больных, которые не в состоянии, понимаете, как я вам хочу сказать. У нас был мужчина один в соседнем доме. Дети уехали в Россию и про него забыли. Он умер. Честно, мы сложились, чтобы его по-человечески похоронить. Там активные эти взяли, пошли все оформили. Вызвали. Его сначала в больницу положили. 86 лет – инсульт хватанул, представьте. Он не выкарабкался. И с больницы мы собрали, все это. Потом активная группа пошла в эту фирму, которая хоронит. Потому что когда в горисполком пошли, там время, надо деньги выплатить. Не будет же человек лежать в морге. Его ж земле надо предать. Мы договорились, скромненько похоронили.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

*Р.: А вы знаете, один раз на блокпосту человек умер на моих глазах, мужчина. Это жутко смотреть. Я мнительный человек, я не стала вникать. Я после этого еще дня три не могла в себя прийти.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

*Р.: Тут тоже хоронят. У нас недавно мужчина умер, похоронили. Сосед помогал. У него родственников нет, поуждали, а один, старенький был...*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 76 р.)*

## **2.2 Чоловіки та жінки як об'єкт допомоги**

Описана вище «бабуся» чи «літня жінка», присутня як споживач послуг правозахисних організацій в різних ситуаціях невизнання державою того чи іншого факту з життя (позбавлення пенсій, переоформлення документів, свідоцтв тощо). Частково цей стереотипний образ формується завдяки домінуванню «пенсійних» справ та суттєвій диспропорції чоловіків та жінок пенсійного віку в Україні.

Перехідний характер сприйняття гендерних та сімейних ролей за нових умов у значній мірі проявляється в конструюванні образу жінки «як домінуючого помічника у родині» (хоч і «домінуючого», але «помічника» – одночасне поєднання ключової та вторинної, супровідної ролі):

*И.: А кто чаще приходит к вам за помощью, мужчины или женщины? Или может возрастные категории какие-то...*

*Р.: Вы знаете, образ вообще, мне кажется, как портрет бенефициара, грубо говоря, да, этой войны, это бабушка шестьдесят плюс, да, или там пятьдесят плюс женщина какая-то пожилая, да, потому что в основном это женщины, которые все равно берут на себя эту роль доминирующего помощника в семье. Который, грубо говоря, там выживая все равно старается найти какие-то инструменты и найти помощь, поддержку, да. Понятное дело, что образ иногда этот складывается немножко из негативных качеств, что вот мы бедные несчастные, нам нужна вот такая помощь.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., ВПО, експерт)*

*Р.: Мы шутили даже что портрет нашего бенефициара это женщина лет шестидесяти пяти у которой проблемы с пенсией.*

*И.: А почему женщина, а не мужчина?*

*Р.: Ну, женщины чаще обращаются.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 26 р., ВПО, експерт)*

Розгляд різноманітних ситуацій оформлення документів чи здобуття державних послуг дозволяє говорити про стереотипне сприйняття цієї функції як суто жіночої.

Чоловіки конструюють пояснення своєї неучасті у розв'язанні «документальних» через власну безпорадність, забудькуватість, за якими проступають домінуючі дискурси та дискомфорт від виконання стереотипних «жіночих» ролей, небажання брати їх на себе:

*И.: А когда возникает вопрос оформления каких-то документов, кто больше этим занимается, вы или она?*

*Р.: Жена.*

*И.: А почему она?*

*Р.: Ой! Я даже если иду в садик, я записываю это на телефон, вот как вы на диктофон, либо на планшет. Пришел – вот смотри, что было на собрании...*

*И.: И занимается этим супруга в основном?*

*Р.: Да, абсолютно верно. Только она, я лентяй.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол, 36 р.)*

*И.: С чем они связаны? Что это за проблемы?*

*Р.: Я сильно не вникаю, жена занимается. Рассказывает мне, я в одно ухо слушаю. Ну... как бы указание тех служб, которые там оформляют, наоборот – сбить человека с толка, чтобы деньги не давать.*

*И.: Ну как можно не дать маме, которая родила ребенка? По закону должно быть автоматически.*

*Р.: Нет, это автоматически. Но у нас такая ситуация, сейчас расскажу. Она как мать-одиночка у меня идет, потому что ситуации такие, что, как мужчине, мне это неприятно, но выхода другого нет. Будем говорить так. Как мать-одиночка...*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол, 32 р.)*

Ті ж самі стереотипи стосовно чоловіків та їх «нездатності» займатися паперовими справами відтворюють і самі жінки, а свою здатність до розв'язання подібних справ пояснюють «психологічною готовністю» до черг та «жіночою» витривалістю:

*И.: Ну и так в очереди видно, кого больше – мужчин или женщин?*

*Р.: Женщин.*

*И.: А как вы думаете, почему все-таки на женские плечи ложится эта обязанность?*

*Р.: Мужчины или что-то забудут или не так поймут. Мне кажется, они рассеянные, не запоминают, безответственные. В основном женщины. Знаете, один мужчина стоит где-то в стороне. Все разговаривают, вроде быстрее идет. А он такого жалкого вида всегда.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 53 р.)*

*И.: А вы обращали внимание, кто чаще оформляет документы – мужчина или женщина?*

*Р.: Чаще женщины, конечно.*

*И.: А почему чаще женщины?*

*Р.: А потому что у нас мужики не мужики. Вечно все на баб сворачивают.*

*И.: Не хотят, не могут или есть какие-то другие причины?*

*Р.: Как по моему мужу, так всю жизнь я делала. Везде во всех документах моя подпись стоит.*

*И.: А как он оправдывался, что он не хочет?*

*Р.: Ой, ну ты ж понимаешь, я ошибку сделаю. А вдруг я не там что-то... У моего лень!*

*И.: Чаще женщины, получается?*

*Р.: Да. Этим чаще женщины занимаются. У нас выдержка очередей. Психологически мы к этому готовы.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 39 р.)*

Нові практики «виборювання» у держави пенсій, пільг через складні бюрократичні процедури, ситуація, коли людину маркують як жертву та об'єкт допомоги, важче переживається чоловіками, оскільки суперечить стереотипному баченню чоловіка як сильного, годувальника та захисника.

*И.: Кто к вам больше обращается, мужчины или женщины?*

*Р.: Женщины.*

*И.: Как вы думаете, с чем это связано?*

*Р.: Ну, я даже не знаю с чем это связано. Ну, пенсионеры как-то больше, наверное, женщины настроены на общение с нами что ли, я даже не знаю почему и с чем это связано.*



*И.: А если обращается женщина, она спрашивает только за себя или за обоих?*

*Р.: За обоих конечно же. Может быть мужчинам, знаете, иногда стыдно обращаться за помощью...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, чол., 28 р., експерт)*

Чоловік може бути присутній в принизливій для нього ситуації отримання / виборювання допомоги від держави, однак виконує тут роль «супровідника» та «захисника» – включається в дію, коли треба вступитися за жінку, захистити її від свавілля бюрократичної системи чи вивести її з некомфортної ситуації / простору.

*И.: А почему – вы же можете прийти и разобраться хорошо. Почему жена?*

*Р.: Я уже потом, если ей не идут на встречу, тогда я уже.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол, 32 р.)*

*Р.: В Киеве хуже всего было. В Киеве просто был ад. В Черкассах мужу моему приходилось меня из кабинета за руку выводить ...*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 45 р.)*

*Р.: Очень сильные проблемы были, когда мне нужно было получить свидетельство о смерти мужа, нужно было сделать вот эти все.. ну мало того, то состояние, в котором пребываешь все эти обстоятельства, и когда ты приходишь в один зал, а тебя отфутболивают в другой, это чудо что со мной был адекватный, нормальный мужчина, который был в нормальном эмоциональном состоянии. И он смог везде меня провести и всего этого добиться. Потому что меня футболили...*

*(ФГД, підконтрольні Україні території Донецької області, середня вікова група)*

«Чоловіча» робота поза межами дому має очевидний пріоритет над усім комплексом заходів щодо виживання, до яких вдається жінка, яка забезпечує нормальне функціонування домогосподарства. Чоловік виправдовує відмову від неприємних процедур оформлення документів через «занятість», «відсутність вдома». При цьому стверджувальна відповідь на питання про наявність у дружини вільного часу на це оформлення несе в собі сумніви:

*И.: А как вы думаете, почему женщины этим больше занимаются?*

*Р.: Потому что меня дома постоянно нет.*

*И.: У нее больше времени для этого?*

*Р.: Ну..., как бы, да.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол, 32 р.)*

Стереотипне бачення ролей чоловіка та жінки продовжує діяти там, де функція «годувальника» вже не працює. За спостереженнями респондентів, навіть у подружніх парах пенсійного віку переважно жінки задіяні у оформленні різноманітних документів.

*И.: Скажите, а по вашим наблюдениям, кто больше занимается документальными вопросами, когда нужно оформить какие-то справки, документы? Мужчины или женщины?*

*Р.: Ну... Как-то женщины больше начинают вникать в эти процессы. Но если это касается пенсии, мужчина один живет, то, понятное дело, он этим будет заниматься.*

*И.: А почему женщины в это больше вникают? У вас есть своя версия, объяснение?*

*Р.: Вот вообще нету версий. Но если, допустим, это касается пенсионеров, люди, которые сидят дома и ничего не делают, или не пенсионеры, а предпенсионный возраст, почему-то женщины больше вникают в эти все процессы.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол, 29 р.)*

## **2.3 Практики повсякденного опору**

За умов зміни політичного клімату на території квазі-республік люди так чи інакше проявляють свою незгоду з тим, що відбувається навколо них. До цих маленьких, буденних протестів жінки вдаються значно частіше, ніж чоловіки. Це зумовлюється стереотипним сприйняттям ступеню загрози, що йде від жінки та чоловіка. Там, де чоловіка карають за значно менший прояв опору, до жінки ставляться поблажливо, оскільки не сприймають її як серйозну загрозу. Реакція на демонстративну позицію жінки може бути проявлена у вигляді здивованого погляду, створення додаткових припонів у здійсненні бюрократичних процедур, обшуці тощо. Реакція на демонстративну незгоду з боку чоловіка зазвичай містить в собі акт фізичного насильства з подальшим переданням затриманого відповідним репресивним органам.

*Р.: Ну там некоторые учреждения есть, военкомат, я не знаю, как они сейчас называются. Военкомат типа. Там заходишь – надпись: «Я говорю по-русски!» Они*

вывесили такие таблички. Ну если я заговорю на украинском, когда я продаю, подходят женщины, и чисто бытовое «скільки коштує», маленькие слова украинские, я отвечаю по-украински. Если я отвечаю какому-нибудь другому, он на меня глянет. Эти пришельцы из России, у которых акцент явно русский – о, э, э – их слышно моментально. Я не удержусь, меня псих возьмет, я отвечаю на украинском. Он мне: «А где здесь купить моющие?», а я говорю: «Дивись! Іди і купляй!» Он на меня смотрит. Он мне ничего не сделает, я ничего ему плохого не сделала.

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 53 р.)*

*Р.:* Он сидел на посту и требовал показывать ему паспорт. Ну я грубо типа... А он: «Я должен видеть документ!» А я ему говорю: «А как бы я сюда попала, если бы у меня его не было?» Ну и завязалось. Он мне: «Пришла неизвестно откуда и выступает!» А я ему в ответ: «Это еще неизвестно, откуда вы сюда пришли!» В отместку он подошел к своим товарищам, им что-то сказал, и они мою полную сумку вывалили, обыскали все до дна. Они хотели, чтобы я все на лавку вывалила, но я сопротивлялась. Сказала, что не буду на грязную... Досмотрели. Ну что они у меня найдут? Женские вещи. Так что я не знаю, запомнили они меня или нет. Сейчас буду проходить, узнаю.

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 45 р.)*

*Р.:* Я подошла, молодой человек лет 25, в руке держит пирожок недоеденный, а кулечек, в кульке еще один пирожок, он лежит на полу. На плитке холодной. И его пытаются бить. Но охранник этого рынка не дает его ударить, но чисто формально. Руку убирает, но тут же и позволяет. Вот его не бьют ногами, не бьют в живот, а бьют по лицу. Оказывается, этот парень, не знаю, с чего начался этот конфликт, взял и сказал: «Да вы тут задолбали всех! Вас надо перестрелять! Все равно здесь будет украинский флаг, здесь будет Украина!» И его начали бить. Вызвали... И откуда телефоны местные идиоты знают. Вызвали ментов, МГБ, Министерство государственной безопасности ЛНР, вызвали его. «Ты еще сейчас посмотришь, что тебе будет!» Вышли четыре отщепенца с автоматами, поволокли его, били его по носу, кровь течет, бедный парень. Потом эти три громилы вышли, я специально пошла за ними. Думаю, кто они такие. Они сели в машину с русскими номерами и уехали.

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 53 р.)*

Однак в самому середовищі людей відбувається переосмислення ролей чоловіків та жінок, і остання вже не виглядає такою небезпечною. Жінки починають розглядатися як серйозна загроза в контексті як доносів, так і бойових дій:

*Р.: И каждый доносит. Обидно! И кажется, что человек нормальный, а оказывается, что он был в ополчении. Это какой-то... Женщины наших с вами лет, а она была в ополчении! И она невыездная! И они все невыездные! Надеешься увидеть. Идет вроде нормальный человек – или парень, или девушка. И одеты прилично, а потом выясняется, что она невыездная, потому что она подавала там какие-то снаряды, или бинты, или не знаю, что делала. А другой был нормальный-нормальный, а потом оказывается... Не мне, а стоит же с теми компаниями: «Да на мне семьдесят душ укропов!» И это каждый второй там такой.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 53 р.)*

## **2.4 «Жіночі» та «чоловічі» ролі в контексті бойових дій**

Описи та наративи жінок, що знаходяться на непідконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей, містять переважно пасивно-жертвні нотки, натомість про чоловіків йдеться в контексті обов'язку, військового авторитету, відповідальності за родину та власну землю. Відтак бачимо доволі традиційну патріархальну схему потрактування чоловічих та жіночих ролей.

За умов погіршення воєнної ситуації, молоді жінки та діти є групами населення, яких відсилають в першу чергу (наголос робиться не на їх виборі, а на вимушених діях у відповідь на рішення чоловіків). Натомість старша жінка, за умови браку ресурсів на виїзд всіх, перебирає на себе роль «жертвенну» – вона приносить себе в жертву заради життя молодих та залишається в місті під час активних воєнних дій:

*Р.: Мы с мужем попали в 14-м году как раз там, под сильную бомбежку. Нам и балкон разбили. Зятя отправили жен с детворой, все это продолжалось. Наступило какое-то оцепенение. Оцепенение умственное. А что касается поступков, я под бомбежками через весь город шла. Я не могла понять – почему, за что и вообще что происходит. Надеялись, что вот сейчас все утихомирится, но нет.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 71 р.)*

Жіноча жертвність присутня і в ситуації втрат:

*Р.: Когда Леша погиб, уже нельзя было, уже ребенок бился. И Карина [онучка] кричит – мама, не надо, папа хотел, чтобы был еще ребенок! И оставила. И она – выйду замуж – не выйду, ты, мама, тоже не вышла замуж, не захотела, чтобы чужой был папа. Я тоже. Вот она с детьми бьется.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

Гендерні стереотипи проявляються в побутових ситуаціях визнання «авторитетності» знання – якщо йдеться про практики виживання, пошук продуктів чи оформлення документів – то це подається як традиційно «жіночий» світ знання та авторитетності, якщо про військову справу чи політику – то «чоловічий»:

*Р.: Я не была на месте, где это случилось. Но я видела самолеты. Я работала. И видела сначала серый туман, а потом пошли – видно, с хвостами две вещи. Но я же не военный человек. А рядом был мужчина, который служил, который знал. И он говорит: «О господи! Да это бомбят город!» Эти самолеты я лично видела. Своими глазами. А потом слышали глухой взрыв, слухи мигом...*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

*Р.: А если... Вот ушел Вадик в армию, в ополченцы. Почему он ушел, потому что на его глазах убивали во дворе, погибли люди.*

*И.: Кто убивал?*

*Р.: Кто убивал – я тоже задаю эти вопросы.*

*И.: Он, видимо, знал, кто убивал, раз пошел в ополчение.*

*Р.: Наверное, знал.*

*И.: Каким образом он знал, а вы не знаете?*

*Р.: Он значит вникает в политику, а я политикой не занимаюсь.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

На рівні масової свідомості війна потрактовується як «чоловіча» справа, а до чоловіків висувається вимога піти на війну, виконати функцію захисника. «Правильні» з цієї точки зору дії отримують соціальне схвалення, «неправильні» – засуджуються:

*Р.: Вот это. И еще я хочу сказать. Вот Вадик. Пошел. Пусть он пошел в ЛНР, но он сделал мужской поступок. А тот сидит на лавке, только языком треплет. Он ничего не делает, только заводит суматоху внутри, людей начинает... И так людям плохо, а когда какает: «свиня, свиня, свиня» - людина хрюкать почина.... Так и вот это. Вот этот да. Он ушел в ЛНР. Может, кто-то не согласен, кто-то согласен, но это был поступок мужчины. Всё.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

*Р.: У моей дочери одноклассница. Обстреливали Степной или Мирный квартал, они там жили. Дети во дворе гуляли. Прилетели снаряды. На глазах у людей дети упали, парню ногу оторвало. И люди не боялись, высказывали с квартир, кто простыни, кто что тащил – помогали. Это подруга моей дочери рассказывала. А утром муж встал и сказал: «Я пошел воевать». И он в Дебальцево погиб.*

*И.: Воевать на чьей стороне?*

*Р.: На чьей стороне? У меня своя сторона. В ополченцы. Говорит: «Кто вас защитит, кроме меня?» И все – погиб хлопец молодой, тридцать лет.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

Цікавими також є «зворотні образи» – чоловіки приписують жінкам надмірну емоційність, яка ускладнює їм життя, а жінки говорять про чоловічу слабкість на тлі жіночої витривалості у складних умовах:

*И.: Кому тяжелее – мужчине или женщине?*

*Р.: Конечно, женщине тяжелее.*

*И.: Почему?*

*Р.: Более эмоциональные. Мне пофиг. Стреляют и стреляют. Я знаю просто по моей маме. Ей очень тяжело. Какой она была позитивный человек!*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол, 41 р.)*

*Р.: Вот мой муж второй инсульт перенес. Хотя он сам по себе спокойный человек. Три человека из нашей компании, один из них уже умер, а двое – как-то вот скосило их. Женщины, наверное, по натуре своей более выносливые. Вот так как-то.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 71 р.)*

*Р.: Ну, мужчинам трудно заработать прокормить семью. А женщины уже как могут, так и выживают. Мы уже привыкли так выживать, так и тянемся.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 67 р.)*

При цьому відбувається переосмислення «сили» чоловіка, які за нових умов розглядаються як такі, що є менш стресостійкими порівняно з жінками.

*Р.: Вообще было очень страшно. Город без воды, без лекарств, без продуктов. Только хлебные машины ездили, очереди были страшные. Пришлось и убитых видеть. Это печально. Но переосмысление этого было мгновенно, бурно, страшно. А люди не осмысливали. И когда прошло года два, резко начали болеть и умирать люди. Причем мужчины.*

*И.: А почему?*

*Р.: Они более подвержены стрессу. Если я под бомбежкой могла по городу из одного конца в другой перебираться, то после всего этого очень много смертей среди мужчин. Возраст 50 лет, 45. Для меня это тоже было удивительно.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 71 р.)*

Високі очікування від ролі чоловіка-годувальника, загальмовують його у прийнятті рішень стосовно переїзду:

*Р.: Приглашаю его сюда, он говорит страшно ехать, потому что двое маленьких детей, жена и говорит с чего начинать, не знаю. Там хоть крыша какая-то есть, но власть его там не устраивает.*

*(ФГД, підконтрольні Україні території Донецької області, середня вікова група)*

### 3. Підконтрольні Україні території Луганської області: нові ролі чоловіків та жінок

Значна частина людей з непідконтрольних територій, що вдалися до вимушеного переселення, залишаються на підконтрольних Україні частинах Донецької та Луганської областей (56% від усіх ВПО в Україні)<sup>21</sup>. Про ключові проблеми та наслідки внутрішнього переміщення в Україні маємо чимало публікацій та звітів<sup>22</sup>. Фокус уваги даного дослідження пов'язаний з буттям пересічної людини в умовному «прикордонні» та її досвідом транскордонних практик – підтримання зв'язків з друзями, комунікація з офіційними установами по обидві сторони лінії умовного розмежування, ситуації офіційного підтвердження статусу та фактів з життя з урахуванням гендерної специфіки.

Більшість опитаних, незалежно від статевої приналежності, визнають те, що жінки адаптуються легше за чоловіків.

*Р.: Женщинам, как показала практика, женщинам легче адаптироваться.*

*И.: Почему?*

*Р.: Ну. Это всё связано с работой. Потому что вот, я смотрел вот по знакомым, по родственникам. Вот мужчина, например, проработал 30 лет в шахте. То есть у него был «День сурка» - то есть, встал, поехал, отработал, вернулся, что-то дома сделал. Так каждый день, по накатанной. А после боевых действий, когда у нас разрушились шахты, все мужчины как-то, я был там, я это наблюдал, они как-то, как бы это сказать, поникшими себя чувствовали. Потому что уже нету того, к чему ты привык. Соответственно большинство людей, мужчин, запыли.*

*(ВПО, чол., 18 р., підконтрольні Україні території Донецької області)*

За умов суттєвої зміни життя, жінка починає приймати на себе «чоловічу» роль – ініціатора змін, годувальника. Про ситуацію «перебирання» такої ролі на себе свідчать жіночі оповіді, в

<sup>21</sup> Динаміка міграцій в Україні: які області обирають переселенці. - <https://www.slovovidilo.ua/2018/04/10/infografika/suspilstvo/dynamika-mihracziyi-ukrayini-yaki-oblasti-obyayut-pereselenci>

<sup>22</sup> Kuznetsova, Irina, Mikheieva, Oksana, Gulyieva, Gulara, Dragneva, Rilka, & Mykhnenko, Vlad. (2018, April 13). The social consequences of population displacement in Ukraine: the risks of marginalization and social exclusion. - <http://doi.org/10.5281/zenodo.1217838> – eng



яких факт змін поєднується з висловлюванням подиву з приводу поведінки чоловіка, що не відповідає її очікуванням:

*Он сидел, мужчина, которому уже под полтинник лет и сидел на полу и тупо плакал. Потому что он всю жизнь строился. Мы себе построили своими руками дом, сыну построили дом, в котором он даже не успел пожить (плачет), вообще не успел пожить. Ну потом я ему и говорю, или мы живем дальше как-то, спасаем свою жизнь или если ты хочешь погибать – то погибай, но ребенка мы отправили раньше, потому что вообще за него переживали. Я ему говорю, ты или то или это, а он сидит и плачет. Мужчина сидит и плачет.*

*(ФГД, підконтрольні Україні території Донецької області, середня вікова група)*

В ситуації невирішеності на державному рівні проблеми житла для ВПО, їх повсякдення в значній мірі залежить від постійної роботи, що дає стабільний прибуток, необхідний для оренди помешкання. За умов значного напливу внутрішніх переселенців та браку робочих місць, траєкторії працевлаштування стають непередбачуваними як для жінок, так і для чоловіків. У шлюбних парах не завжди можуть успішно працевлаштуватися обидва шлюбних партнера. Відповідно, в ситуаціях, коли зростає роль та функція жінки як «годувальника» родини, відбувається перерозподіл сімейних ролей. Останній проходить не безболісно для усіх учасників комунікації – трансформуються як жіночі очікування від чоловіків (що в інтерв'ю часто помітно через акценти на неочікуваній чоловічій «слабкості», чоловічих сльозах, безпорадності, невпевненості тощо) та чоловічі очікування від жінок (здебільшого проявляється через переосмислення власної ролі та функцій в родині, перебирання на себе функції дбання про дітей, виконання хатньої роботи тощо).

*И.: Ну, есть так в реальности? Вот вы с женой воспитываете ребенка, в равной пропорции? Или кто-то больше или кто-то меньше?*

*Р.: Ребенком больше занимаюсь я. Она больше работает. Я работаю на дому, я занимаюсь ремонтами, техники. А у неё... Ну то есть у меня это как не постоянная работа, соответственно, то есть, принесли - сделал, не принесли - не сделал. А у нее постоянная работа. Я не знаю. Тяжело. Я не знаю, как ответить.*

*(ВПО, чол., 18 р., підконтрольні Україні території Донецької області)*

З іншого боку ми можемо побачити, що екстремальна ситуація згладжує гендерну нерівність, вирівнює всіх у складних ситуаціях перетину блокувань, очікуванні в чергах для оформлення

статусу чи отримання допомоги тощо. Інституційні правила формують нові групи, які мають певні преференції в процедурах доступу до бажаного незалежно від статі. Наприклад, при проходженні через блок-пости пільги мають люди з 1 та 2 групами інвалідності, а також батьки з маленькими дітьми. Усі решта не мають ніяких преференцій та діють відповідно до правил «живої черги».

*И.: А можно сказать, что кому-то легче, кому-то сложнее в этой ситуации? Мужчинам легче? Женщинам? Или всем одинаково?*

*Р.: Ну у нас такой возраст, что тяжело уже всем. А родителям, у которых дети маленькие. Им, наверное, еще тяжелее. Мы уже жизнь прожили. А у кого дети маленькие, внуки. Им расти надо, развиваться. А оно не дай Бог опять начнется бомбежка.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 76 р.)*

*И.: Вот по обращениям, кто к вам чаще обращается, мужчины или женщины?*

*Р.: Чаще? Вы знаете, и мужчины и женщины практически одинаково, потому что, все-таки, это приостановление пенсионных выплат и в принципе здесь я вам даже не скажу, кто больше обращается.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 28 р. ВПО, експерт)*

В цілому спостерігаємо зміни у конструюванні гендерних ролей. Їх суттєве переосмислення та трансформація поєднуються із подальшим відтворенням традиційних соціальних кліше. Яскравим проявом останнього є конструювання образу жінки-берегині, ключової фігури у майбутніх процесах примирення. В даному випадку якнайбільше конструюються традиційні чоловічі ролі, де чоловіки, яким приписується войовничий характер та груба натура, не можуть першими піти на примирення. І відповідно від жінки очікується активна дія, що проявляється в прощенні за втрати та впливі на чоловіків та синів у обмеженні їх войовничих нахилів:

*Р.: И вот они между собою говорят, давайте дальше продолжать. Не они продолжают военный конфликт. С нашей стороны ребята гибнут, с вашей стороны. Но мы женщины! Примирение должно начаться с женщин.*

*И.: Почему именно с женщин? Это очень интересно.*

*Р.: Понимаете, я хочу нам польстить, женщинам. Если женщины между собой договорятся на бытовом уровне – не проклинайте, как религиозно, а если мать проклянет кого-то – боже избавь, что называется. Если женщины между собой*

*диалог установят, они будут влиять каждая на своего мужа, на свое окружение, женщина снимает это напряжение. Он: «Вот сволочи такие! Не платят...». А она гасит, гасит в семье. Он выходит в общество, он уже по-другому будет реагировать. [...] Но вот эта мысль, я хочу, чтобы вы ее поняли, от женщин очень многое зависит. Она выступает примирительным фактором. Не мужчина. Мужчина воинственный. Женщина наоборот будет помогать это гасить. Очень сложно примирить всех, потому что есть потери. Если бы не доводили до такой фазы – гибели детей, гибели многих людей. Даже статистики официальной нет, сколько погибли, это страшно. У меня главный вопрос – что дальше? Вот мы сидим по разные стороны, кто-то одно, кто-то другое. А что дальше? Мы хотим дальше вот так быть? Я не думаю, что ни одна женщина на территории Киева или другой части Украины хочет, чтобы ее ребенок пошел сюда. Точно так же и там не хотят отпускать своего мужа и ребенка. Думаю, что сила в женщине.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін, 36 р.)*

#### **4. Соціальні структури та гендерний порядок: економіка, влада, насильство**

Розмірковуючи з приводу питань, що стосуються ролей, моделей поведінки, життєвих шансів жінок та чоловіків в зоні конфлікту, респонденти/ респондентки підняли низку важливих питань, які в сучасній гендерній теорії розглядаються як такі, що організують гендерні відносини: організація системи праці та розподілу кар'єрних можливостей; форми прояву влади (допуск, розподіл, насильство); та повсякденні емоційні зв'язки та їх прояви<sup>23</sup>.

Ситуація на сході України характеризується глибоко вкоріненою патріархальністю, яка трансформується як під впливом реалій буття, так і в контексті діяльності міжнародних організацій (тренінги, підтримка НГО, підготовка інформаційних бюлетенів, круглі столи, семінари, підтримка ініціатив тощо), завдяки яким питання гендерної асиметрії, гендерного насильства та інші починають обговорюватися, стають предметом рефлексій та переосмислення.

Більшість висловлювань респондентів з приводу можливостей перегляду гендерного порядку демонструють наявність системних припонів, а також доволі сильний прояв опору стосовно

<sup>23</sup> Коннелл Р. (2015). Гендер и власть: общество, личность и гендерная политика. - М.: Новое литературное обозрение. С. 127-159.

подібної діяльності, що часто проявляється в практиках ігнорування, знецінення, профанації та іронічно-зверхніх судженнях.

*И.: А насилие, в чем суть насилия? Где они сталкивались с ним?*

*Р.: Избиение, дома, в основном домашнее насилие, да, и мы поняли тогда, когда начали уже разговаривать, вообще изучать эту проблему, поняли, что понятие гендера вообще людям не известно. Да, то есть информационных компаний нет, люди не понимают как с этим жить, наша ментальность еще предполагает, ну скажем так особый вид поведения, да, который иногда даже поощряет...*

*И.: А какой это на пример? Вот если его описать, в чем суть?*

*Р.: В чем эта суть? Ну в чем, ну если бьет – значит любит, да...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 42 р., експерт)*

*Р.: Потому что, допустим, держслужбовці – это вообще, наверное, самый тяжелый контингент по гендеру. Просто, мда, особенно мужчины-держслужбовцы, это катастрофа полная...*

*И.: Не воспринимается материал?*

*Р.: Очень тяжело, очень тяжело идет*

*И.: Хотя как раз в первую очередь, казалось бы, поскольку работают с людьми...*

*Р.: То есть социальная культура у нас низкая очень и тяжело ее развивать, я и о гендерности говорю, это просто отдельная тема. Вот женщина должна быть такой – и все, мужчина должен быть такой – и все. Все, если женщина – не хорошая хозяйка, то это все, а то, что женщина принесла домой мешок денег... то все равно иди и вари борщ.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 42 р., експерт)*

*Р.: Но насчет гендера – все. Почему, потому что, из за того, что очень часто люди думают, что гендер это ЛГБТ, равно ЛГБТ, да, нарушаются семейные ценности, как бы вот эти все вещи и поэтому не разобравшись, церковники протранслировали против стамбульской конвенции, большую такую компанию, что гендер – это ЛГБТ. Все, поэтому когда слышат слово гендер сразу срабатывают ассоциации, хотя ты объясняешь, вы мол почитайте законы, там ничего не говорится об этом, да.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 42 р., експерт)*

З тим самим набором реакцій опору зіштовхуються жінки, які прийшли у владу. Загальна тональність патріархальної культури принижує роль та авторитет жінки в політичній діяльності, намагається закріпити її «сервісний» характер роботи, обмежити її вплив на прийняття політичних рішень.

*Р.: Вот я сталкиваюсь как депутат, да, именно с притеснением женского пола в политике. Очень сильно, это не зависит от того перемещенное ты лицо или не перемещенное, но это очень серьезно.*

*И.: А в чем это проявляется?*

*Р.: В чем это проявляется? Ооой, в давлении, скажем так, в запугивании и так далее. Ну, то есть, это такая распространенная практика, мужчины отрицают.*

*И.: А мужчины – мужчин запугивают? В сфере депутатской деятельности.*

*Р.: Да*

*И.: А при чем здесь тогда женщины, если запугивают и тех и других?*

*Р.: Женщин просто чаще, вот женщинам, потому что у наших мужчин все равно есть такое «иди вари борщ». То есть все создано для того, что вы хранительница очага и в политике вам делать нечего. Идите варите борщ, вы все равно нихрена в этом не понимаете. Ну собственно говоря. Хотя реально, всю эту работу бумажковою, все остальное, ну вы знаете кто тащит.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 42 р., експерт)*

Системним чинником, що закріплює гендерну асиметрію та створює ситуацію нерівності шансів в системі праці та зайнятості, є поширеність в Україні тіньової економіки. В ситуації, де йдеться про «білі» та «чорні» (тіньові) зарплати проблема диспропорції в оплаті праці стає прихованою, не відображається в офіційній статистиці. Відповідно, втрачають сенс декларативні прийняття моделей «гендерно-орієнтованого бюджетування», оскільки поза увагою таких бюджетів залишаються «тіньовий найм» та «тіньові зарплати» і, відтак, вони не створюють підґрунтя для справедливого розподілу кар'єрних можливостей та вирівнювання оплати праці.

*И.: Спрошу на профессиональном языке - вопросы гендерного равенства, звучат на уровне взаимоотношений? На уровне города, доступа, возможно...*

*Р.: Абсолютно нет. Абсолютно не звучат. Вот когда вот, допустим, начинают рассказывать про “гендерно-ориентоване бюджетування». Приїхала група фахівців [...] і зам. городского головы, собственно, первый зам можно сказать, у неё должность так не называются, но по сути она им является. Она не молодая*

*женщина, опытная, всю жизнь работала в системе финансов. Вот когда ей рассказывают про гендерно-ориентированное бюджетирование, она сидит и улыбается, смотрит и иногда видно, что она хочет хохотать.*

*И.: И хочется сказать, да?*

*Р.: Но она не делает этого, она воспитанный человек. И вот она, когда последний раз я был при такой беседе, она долго-долго слушала, потом кивнула и говорит “Вот знаете, всё здорово, всё замечательно, что вы говорите, но честно вам скажу, в управленческом аппарате городского совета, самая большая зарплата у меня. Больше чем у мэра, больше чем у секретаря городского совета, поэтому тут как бы, не самая большая проблема. Вопросы гендерного равенства, они касаются никак не бюджетной сферы. Они касаются, прежде всего, теневой экономики. Теневая экономика это для нас проблема огромная”.*

*(Підконтрольні Україні території Луганської області, чол., 44 р., експерт)*

*И.: Там как раз должны быть все равны, в нелегальности...*

*Р.: В этом смысле да. Всё равно. Но, одно дело взять мойщицу, которая учится своей работе в течение нескольких часов, выполняя простые трудовые операции. И совершенно другое дело, взять художницу или художника. Знаю, что при равных возможностях, при равном таланте, берут мужчину.*

*И.: Почему?*

*Р.: Потому что, завтра в декрет уйдёт женщина или завтра у неё внуки народятся, ей там понадобится что-то другое, какой-то другой режим работы, берут мужчину. Считается, что более надежно, считается это более контролируемая, особенно в условиях когда друг у друга воруют идеи, рисунки, эскизы, в общем-то что угодно.*

*(Підконтрольні Україні території Луганської області, чол., 44 р., експерт)*

В цілому можна говорити про низький рівень обізнаності з питань гендерної рівності, гендерно-обумовленого насильства. Зазвичай прийняття законів є відповіддю на потреби суспільства, що змінюється. В даному випадку скоріше маємо ситуацію певного відставання реалій життя від прогресивного законодавства. Стосовно законодавства, що встановлює рівність між жінками та чоловіками в Україні можемо сказати, що воно є «випереджальним» та пропонує нову законодавчу базу там, де панують традиційні соціальні практики і тенденції до змін проявляються фрагментарно та в певних штучно створених ареалах (на тренінгах з гендерної рівності, в ситуації співпраці з міжнародними структурами з питань гендерно-обумовленого

насильства тощо). Здебільшого, ані самі об'єкти насильства не визнають себе такими, ані відповідні структури (наприклад, правоохоронні органи) не мають достатніх знань та способів роботи саме з такими специфічними діями та ситуаціями.

Важливого значення в даному контексті набуває діяльність міжнародних організацій не лише через започаткування певних структур, практик, поширенні інформації, а й у підсиленні своїм партнерством авторитетності місцевих недержавних організацій, які в такий спосіб можуть підвищувати результативність свого впливу передусім на відповідні державні структури (локальний чиновницький апарат, правоохоронні органи тощо).

*Р.: Поэтому ситуация не простая во всех направлениях, мало того, очень часто сталкиваемся с тем, что органы полиции вообще не понимают, что такое гендер. Ну, если приходит начальник милиции, и меня представляет, например, зам. мера, – вот у нас там, занимается вопросами гендерно-обусловленного насилия и так далее, а он «гендерно... что??». Ну то есть начальник участка, понимаете, да? И как бы, вот культура на этом уровне – ноль...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 42 р., експерт)*

*Р.: Почему возник именно гендерный аспект, потому что люди начали обращаться, бегать за помощью, потому что мы единственные социальные здания, ну как бы мы не государственное, но тем не менее, социальной направленности, куда бегут все. Все услуги у нас бесплатные предоставляются естественно, вот, очень много услуг на волонтерских основаниях делается до сих пор и люди обращаются, начали обращаться, спасибо большое, по разным вопросам и одна из таких больших направлений как раз вот было помощь при гендерно-обусловленном насилии. То есть начали обращаться женщины которые, из-за того, что у нас психолог еще работал, возможно, это повлияло, то есть они приходили к нам за помощью. Поскольку, скажем так, организация сильная и довольно влиятельная, то есть мы могли повлиять своим личным авторитетом на сотрудников полиции.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 42 р., експерт)*

## **5. Короткі підсумки**

В екстремальних умовах війни гендерні відносини піддаються суттєвій ревізії. Трансформаційний характер гендерного порядку на непідконтрольних територіях та у

прифронтовій зоні характеризується значною суперечливістю. З одного боку посилюються характерні для попереднього порядку нормативні образи «чоловіка-годувальника», «чоловіка-захисника», «жінки-берегині», «мами», «домогосподарки». З іншого – відбувається перерозподіл сімейних ролей та функцій, ревізія гендерних відносин. Реакцією на перехідний характер гендерного порядку є подив, відчуття невідповідності очікуванням, додатковий наголос на «правильній» поведінці чоловіка чи жінки, висловлені респондентами під час інтерв'ю.

В ситуаціях взаємодії з державною бюрократією вочевидь лідирує жінка. Однак в даному випадку це не є проявом підвищення жіночої активності, навпаки, демонструє збереження попереднього нормативного порядку, в якому жінка, звикла до своєї «об'єктності», ситуації приниження, за нових умов легше змиряється зі своєю роллю об'єкта некомфортного бюрократичного процесу, ніж чоловік. Чоловік, що присутній «на фоні» цих стосунків і тут відіграє роль «захисника» і вступає в дію не як «прохач», а як людина, що підключається до процесу взаємодії з державою лише як «захисник» жінки в критичній ситуації.

Ускладнена процедура отримання пенсій для населення непідконтрольних територій при суттєвій диспропорції чоловіків та жінок серед старшого покоління населення країни, а також «жіночий» характер будь-яких документальних стосунків з державою, формують стигматизований образ літньої жінки («бабки»). Саме її суспільство звинувачує у «подвійному» пенсійному забезпеченні, колаборації, участі у референдумі тощо. В першу чергу старші жінки зіштовхуються з проявами зневажливого ставлення на блокпостах, переживають неприємні для себе коментарі в ситуації підвищеної конфліктності в чергах тощо. Стигматизація чималої групи людей дозволяє маніпулювати суспільною свідомістю, налаштовувати одні групи населення проти інших, заважає адекватному сприйняттю проблеми дотримання права населення непідконтрольних територій на пенсійне забезпечення відповідно до чинної солідарної пенсійної системи в Україні.

Одним з ключових чинників фіксації гендерної асиметрії є високий рівень тіньовизації економічної діяльності. На тіньовому ринку законодавство не захищає працюючих. Тут діють стандартні установки на сприйняття чоловіків як більш стабільної робочої сили («не буде народжувати», «ходити в декретну відпустку», «сидіти на лікарняному з дітьми» тощо), відповідно жінка частіше зіштовхується з проявами несправедливої конкуренції, безпідставними відмовами в прийнятті на роботу. Тіньові зарплати створюють суттєву диспропорцію в оплаті праці, яка не фіксується офіційною статистикою. Започаткування в регіоні практики гендерно-орієнтованих бюджетів за таких умов втрачає сенс, оскільки означена нерівність є очевидною, але «невидимою» для держави і, фактично, не врахованою при складанні подібних бюджетів.



Патріархальний характер організації влади фіксує «другорядність» жінок, що прийшли в політику, закріплює їх сервісний характер, відводить їм справи, пов'язані з документообігом, обмежує кар'єрні можливості та вплив на прийняття політичних рішень. Жінки зіштовхуються з цілим спектром реакцій на свою політичну чи громадську діяльність у вигляді демонстративного ігнорування, знецінення, профанації, іронічно-зверхніх суджень тощо.

В цілому можемо говорити про вкрай низьку обізнаність людей з питань гендерної рівності. В даному випадку прогресивне українське законодавство, що регулює питання рівності чоловіків та жінок в Україні, є по-суті випереджальним, привнесеним «ззовні», існуючим окремо від повсякденної реальності прифронтової зони. Важливим моментом для розуміння ситуації є усвідомлення низького рівня обізнаності людей з питань гендерно-обумовленого насильства. Відповідно, ані самі жертви не визнають себе такими, ані правоохоронні органи не мають достатніх знань та способів вирішення означених проблем, залишаючи «родинні справи» на розсуд самої родини. В даному випадку чималу роль відіграють міжнародні організації, які не лише ініціюють публічні обговорення означених проблем, але й своєю присутністю підсилюють авторитет місцевих організацій, від яких, за умов міжнародної підтримки, локальним елітам важче відмахнутися.

На непідконтрольних територіях гендерний порядок має більш яскраво виражений патріархальний характер. У описі жінок домінують пасивно-жертвні характеристики, їм приписується надмірна емоційність. Про чоловіків йдеться в контексті обов'язку, обізнаності у військовій та політичній сфері. Війна розглядається як «чоловіча» справа, а чоловік, що відмовляється йти на війну, стає об'єктом суспільного осуду. Патріархальний характер гендерного порядку у специфічний спосіб проявляється в ситуаціях опору – де до жіночих коментарів та дій ставляться поблажливо, не сприймаючи їх серйозно, а найменший опір з боку чоловіка здебільшого закінчується для нього проявами фізичного насильства. Однак і на непідконтрольній Україні території спостерігаємо певні зсуви у розподілі гендерних ролей. В ситуації підвищеної внутрішньої конфліктності в суспільстві, жінки дедалі більше розглядаються як не менше джерело небезпеки, ніж чоловіки – усвідомлюється їх роль в інформуванні місцевих каральних органів, участі у бойових діях тощо.

### III. Рейтинг ключових проблем за оцінками опитуваних

На прохання інтерв'юера респонденти/ респондентки заповнювали таблиці з переліком потенційно можливих ситуацій, коли людина потребує державних послуг у визнанні та документальному підтвердженні будь-якого факту з власного життя. Крім запропонованих в таблиці, респонденти могли дописати власні варіанти ситуацій, а також називали три ключові ситуації / проблеми з усіх, про які йшлося під час інтерв'ю. Таблиці були адаптовані до ситуацій на непідконтрольній та контрольованій урядом України частинах Донецької та Луганської області. Перевагою даної методики було те, що опитувані не лише давали прямі відповіді на питання (визначали ступінь прояву проблеми, а також наявність / відсутність персонального досвіду зустрічі з нею), а й коментували, пояснюючи в чому полягає для них сутність тієї чи іншої проблеми і якими є її прояви. Відповідно, в результаті маємо не лише перелік проблем, а й їх сутнісне розуміння, опис з різних сторін та позицій.

З деталізованим рейтингуванням проблем можна ознайомитися у додатках, наведених наприкінці звіту:

- ♦ Додаток 1. Інтенсивність прояву ситуації (тобто встановлення переліку ситуацій, з якими респонденти стикалися персонально; про які знають з власного досвіду);
- ♦ Додаток 2. Рейтинг складений на основі відповідей респондентів, що зазначили у себе наявність персонального досвіду зустрічі з тією чи іншою ситуацією, та охарактеризували її, обравши варіанти «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема».
- ♦ Додаток 3. Рейтинг складений на основі відповідей людей, що не мають персонального досвіду зустрічі з тією чи іншою ситуацією, однак означили її як проблемну, обравши варіанти «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема».
- ♦ Додаток 4. Рейтинг проблем, що найбільш інтенсивно виражені («надзвичайно серйозна проблема») з урахуванням наявного персонального досвіду респондента.
- ♦ Додаток 5. Рейтинг проблем, що найбільш інтенсивно виражені («надзвичайно серйозна проблема»), складений на основі відповідей людей, що не мають персонального досвіду розв'язання тієї чи іншої проблеми.

- ♦ Додаток 6. Порівняння бачення ключових проблем жінками та чоловіками (всі опитані; варіанти вибору відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»).
- ♦ Додаток 7. Порівняння бачення ключових проблем жінками та чоловіками (респонденти, що зазначили наявність персонального досвіду зустрічі із проблемою; варіанти вибору відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»).
- ♦ Додаток 8. Рейтинг проблем (чоловіки; наявність персонального досвіду; варіанти відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»).
- ♦ Додаток 9. Рейтинг проблем (жінки; наявність персонального досвіду; варіанти відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»).

За основу нашого подальшого розгляду візьмемо рейтинг з Додатку 1, який демонструє інтенсивність прояву ситуації / проблеми. Цей рейтинг є базовим, оскільки показує частоту зустрічі з тією чи іншою ситуацією на основі відповідей усіх опитаних<sup>24</sup>:

- ♦ Існуюча ситуація з процедурою ідентифікації пенсіонерів через "Ощадбанк".
- ♦ Отримання безкоштовної медичної допомоги мешканцями територій в зоні конфлікту (як підконтрольні, так і непідконтрольні території).
- ♦ Обмеження політичних прав ВПО (наприклад, права голосувати на місцевих виборах).
- ♦ Відсутність загальної державної стратегії в Україні стосовно непідконтрольних територій.
- ♦ Невизнання Україною квазіреспублік та відмова у веденні прямого діалогу з їх керівництвом.
- ♦ Існуючі в Україні процедури призначення соціальних виплат потребуючим категоріям населення на непідконтрольній території
- ♦ Існуючі процедури захисту майнових прав людей, житло яких залишилося на непідконтрольній території.
- ♦ Існуючі процедури оформлення свідоцтв про смерть.

Інші рейтинги демонструють інтенсивність прояву проблеми в залежності від декількох критеріїв (наявність чи відсутність досвіду; стать, визнання чи невизнання наявності проблеми тощо). За наведеними в схемах відсотками можуть стояти різні абсолютні цифри (наприклад,

<sup>24</sup> В рейтинг включені ситуації, з якими зіштовхувалися більше половини опитаних.

лише 7 людей, що мають статус ВПО, здійснювали персональні спроби отримати банківські кредити, однак 84% з них визнали цю ситуацію як проблемну; у той же час 32 людини засвідчили в себе наявність персонального досвіду проходження процедури ідентифікації через ощадбанк і 84% з них визнали її проблемною).

Відповідно, лише Додаток 1 показує інтенсивність прояву проблеми, всі інші – демонструють нюанси сприйняття тієї чи іншої проблеми людьми, що є безпосередньою цільовою групою – носієм цієї проблеми.

Ключові проблеми в залежності від їх місця в рейтингу інтенсивності прояву.

## **1. Існуюча ситуація з процедурою ідентифікації пенсіонерів через "Ощадбанк"**

84,4% опитаних зазначили наявність прямого досвіду зустрічі з проблемою, 15,6% – не мають такого досвіду; з тих, що мають досвід, 65,8% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 18,4% – скоріше проблемою, 10,5% – скоріше не проблемою, 5,3% – вважають, що це взагалі не проблема, так і має бути; серед респондентів, які зазначили відсутність власного досвіду – 28,6% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 14,3% – скоріше проблемою, 14,3% - скоріше не проблемою та 42,9% утруднюються з оцінками).

Аналіз коментарів респондентів/ респонденток при заповненні таблиці дозволяє виокремити основні ключові реакції на проблемну ситуацію.

### **Концептуальна незгода з політикою держави в сфері пенсійного забезпечення:**

*Р.: Это очень большая проблема. Потому что пенсионеры, неважно, где они проживали – на той территории или на этой территории, они трудились на благо Украины. И поэтому Украина должна им платить. Не важно, они на той территории или на этой территории... Чем они виноваты, старики? Чем они виноваты? Вообще ничем. Это мы виноваты, молодежь виновата, мы не отстаиваем права свои. Старики не виноваты. Они проработали, потрудились. Какие были совхозы, какое все было, какие были заводы. Это мы уже виноваты, что не можем своих стариков содержать.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол., 32 р.)*

### **Незгода з політикою держави з наголосом на процедурі ідентифікації:**

*Р.: Да, на границе этот аркан, здесь значит у ощадбанка одна проверка, ОТСЗН другая поверка, и так каждые полгода проверяете. Люди в банке снимают деньги, они все равно эти деньги снять не могут, карты ощадовские заблокированы, то есть там где-то обналечить эти деньги невозможно через эту карту, явно люди здесь снимают деньги. Каждые вот эти два-три месяца приходит в ощадбанк, показываться, показывать свое лицо, ну зачем?*

*(ВПО, жінка, 47 р., підконтрольні Україні території Донецької області)*

*Р.: Это тоже ж пока это самое... Как вам сказать. Мы ж отдельно теперь, вот она и проблема. Люди в очередях сидят, ночуют здесь, чтобы, как говорится, в Ощадбанк попасть, в Пенсионный попасть. Бывают, что и неделю не могут в Пенсионный попасть оформить.*

*И.: Из-за очередей?*

*Р.: Из-за очередей. Проблема!*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жінка, 67 років)*

*Р.: Да, это очень большая проблема, у меня жена тоже пенсионер, это дурдом, это такая унижительная процедура, это просто ужас. Когда при получении карточки пенсионной забирают все документы, тебя фотографируют, потом для того чтобы эту карточку запустить в действие, нужно тоже, тебя авторизируют, потом опять фотографируют. Потом когда в банкомате у тебя закончились деньги и ты не можешь получить эту пенсию свою, ты идешь через кассу, тебя опять должны с этой карточкой, как обезьяну, сфотографировать...*

*И.: А зачем фотографируют с карточкой?*

*Р.: Идентификация.*

*И.: А на карточке нет фотографии?*

*Р.: Нет. Ну суть вообще в том, что просто издевательство какое-то, самое настоящее.*

*И.: Сама процедура, да?*

*Р.: Ты должен везде подтверждать что ты это ты, то что это твоя карточка, то что ты пенсионер, и то, что это твои деньги, которые ты хочешь снять. Это до такой степени унижительно.*

*И.: А в паре с паспортом не действует карточка?*

*Р.: Нет.*

*И.: Все равно надо вот личность человека и все?*

*Р.: Да, да.*

*(ВПО, чоловік, 44 роки, підконтрольні Україні території Донецької області)*

Загальна лояльність до ідентифікаційної політики держави, претензії до процедури ідентифікації:

*И.: Это проблема для вас?*

*Р.: Ну как проблема. Раз надо, так надо. Но желательно не так часто.*

*И.: А как часто это сейчас делается?*

*Р.: У нас, у кого электронные говорят, те проходят раз в три месяца. А у нас обычные – раз в два месяца. Не знаю, с чем это связано. Мы ж пенсионеры. Умираем часто. Может, поэтому. Ну летом не так процедура проблемная. А зимой, конечно, холодно стоять. Поэтому, наверное, проблема.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жінка, 76 років)*

**Прояв внутрішньої конфліктності, реваншизм (ті, що вважають, що так і має бути):**

*Р.: И это несправедливо, что эта бабка осталась в Луганске, получает две пенсии, хаает Украину. Стыжусь сказать, покупает здесь еду, жрет и при этом поливает грязью. А тот человек платит за квартиру, получает одну пенсию и налоги платит.*

*И.: Тогда вы соглашаетесь, что такая процедура идентификации должна быть?*

*Р.: Конечно! Она должна быть каждые две недели! Чтобы они в этих очередях стояли и знали, за что боролись. Идите к Путину, просите! Они ж кричали: нам Россия даст 15 тысяч! Что вы к Украине прицепились? Вы ж хотели? Вы предали, идите к Путину и скажите: «Дайте нам 15 тысяч! Мы хотим так!» Хотите!*

*И.: Значит проверять надо?*

*Р.: Их надо проверять каждый месяц. Прямо каждые десять дней.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 53 р.)*

**Засвідчення практик подвійного пенсійного забезпечення:**

*И.: Процедура назначения в Украине социальных выплат для людей, которые проживают там – в Луганске, чтобы люди с инвалидностью могли получить помощь?*

*Р.: Вот это в Луганске ведется.*

*И.: Платят, помогают?*

*Р.: Станичной, этой территории оккупированной, помогают. И в лечении помогают, и в помощи помогают.*

*И.: Это в Луганске?*

*Р.: Да. И пенсии, которые там люди работали, они оформляют, как моя подруга, которая меня выписала ни с того, ни с сего. Она прописывалась у меня. Но потом переписалась.*

*И.: К кому-то другому?*

*Р.: Но она получает пенсию в Луганске.*

*И.: Она живет здесь, но получает пенсию в Луганске?*

*Р.: Да.*

*И.: А там прописалась, получает пенсию?*

*Р.: Это есть, и помощь есть.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 67 р.).*

Деталізація даної проблеми дозволяє говорити про неоднозначність оцінок пенсійної політики держави стосовно населення непідконтрольних територій навіть з боку, по-суті, об'єкта цієї політики. Бачимо практично всю палітру оцінок – від засудження української держави за її політику у сфері пенсійного забезпечення до цілком реваншистських настроїв стосовно населення непідконтрольних територій. Остання позиція продемонстрована представниками непідконтрольних територій, що засвідчує наявність там високого рівня внутрішньої конфліктності.

Більшість опитаних зосереджуються не стільки на факті ідентифікації, скільки на процедурі, яка подається як виснажлива та така, що порушує права людини та принижує її гідність.

Важливим моментом є виявлення практик «подвійного пенсійного забезпечення». В українському публічному дискурсі часто звучать звинувачення у подібних практиках на адресу лише населення непідконтрольних територій. Виявлення зворотної тенденції (коли мешканці, наприклад, Станиці Луганської, що працювали до війни в Луганську, прописуються на непідконтрольних територіях і отримують подвійну пенсію) дозволяє відійти від стигматизаційного погляду на цю проблему та перевести її на рівень вивчення транскордонних

практик виживання в екстремальних умовах. Проживання людини на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей не робить її автоматично лояльною та «своєю», так само як і перебування на непідконтрольній території не робить людину автоматично нелояльною до держави Україна.

## **2. Отримання безкоштовної медичної допомоги мешканцями територій в зоні конфлікту (як підконтрольні, так і непідконтрольні території)**

81,8% зазначили наявність персонального досвіду звернення по медичні послуги, 18,2% такого досвіду не мають; з тих, що мають персональний досвід – 52,2% вважають це надзвичайною проблемою, 19,4% – скоріше проблемою, 5,6% утруднюються з відповіддю, 19,4% – вважають, що це скоріше не проблема та 2,8% зазначають, що це взагалі не проблема, все так і має бути; серед респондентів, які зазначили відсутність власного досвіду – 25% – вважають скоріше проблемою та 75% утруднюються з відповіддю).

Коментарі респондентів стосовно сутності проблем, пов'язаних із медициною, дозволяють виокремити наступні ключові моменти:

### **Феномен «транскордонної медицини».**

Респонденти/ респондентки засвідчили різноманітні практики перетинання кордону між підконтрольними та непідконтрольними Україні територіями заради отримання медичних послуг. В більшості випадків така мобільність є результатом: порівняння витрат; порівняння кваліфікації спеціалістів та якості медичного обладнання; а також продовженням стратегій звернення до знайомого лікаря, якщо людина обслуговувалася у нього ще до війни. Частиною «медичних» міграцій є і фармацевтичний туризм – порівняння цін, якості та наявності медичних препаратів зумовлюють їх постійну циркуляцію через кордон.

*И.: Хорошо, возможно ли получить бесплатную медицинскую помощь в Украине для людей, которые живут там [на непідконтрольних територіях]?*

*Р.: Наверное.*

*И.: А обратно? Чтобы отсюда поехали туда? Например, в ЛНР получают медицинскую помощь?*

*Р.: Я знаю пару человек. Раком больна. Люди, которые, просто для меня это больная тема. У меня отец умер от рака. И люди, которые лечились до войны у определенного врача, они все равно к нему ездят.*



*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол., 41 р.)*

*И.: Получение бесплатной медицинской помощи – это вообще возможно?*

*Р.: У нас дешевле.*

*И.: Отсюда туда едут?*

*Р.: Это можно. Потому что у нас дешевле.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 39 р.)*

*Р.: Ну в этом плане есть, да, проблема скажем как, даже проблема не в том, что бесплатно, не бесплатно, там действительно сейчас дешевле стало, а специалисты в принципе, ну достаточное количество специалистов осталось в Донецке, они никуда не уехали. То есть специалисты остались те же самые, больницы остались те же самые. Я вот лечить зубы ездила ребенку, инвалиду своему, туда. Мне там это обошлось в три тысячи рублей, здесь мне предлагали четыре-пять тысяч гривен*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 47 р., , експерт)*

### **Системні проблеми української медицини.**

Частина респондентів/ респонденток наголошують на наявності системних проблем в українській медицині, що напряду не пов'язані із війною. Йдеться передусім про тіньову оплату медичних послуг, що декларуються як безкоштовні; погану забезпеченість лікарень необхідними спеціалістами, обладнанням та медичними препаратами.

*Р.: Буквально недавно помогала девочке. Здесь [підконтрольні Україні території Луганської області] запросили 70 тысяч. Ребенок в первом классе. У нее была ручка поломана, неправильно срослась. Здесь у нас травматолог детский единственный в Северодонецке, и он мне внаглую сказал: «А ты никуда не денешься. Ты заплатишь мне эти деньги, потому что я единственный!»*

*И.: 70 тысяч?*

*Р.: 70 тысяч за кусок пластины. Я перетащила девочку на ту сторону, и ей сделали за 250 рублей.*

*И.: «Козьими тропами» перетаскивали?*

*Р.: Да.*

*И.: С ребенком?*

*Р.: С ребенком.*

*И.: Ужас.*

*Р.: Да я рвала и метала, честно. Я б разорвала его. Я знаю, где он, козел, работал. У нас в третьей детской заведующим. Я бы его убила собственными руками. 70 000. С кого ты берешь? Человек на линии разграничения. В дом прилетело. Человек работает медсестрой, муж без работы. И ты 70 000 – куда ты денешься?*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 39 р.)*

*И.: Значит, проблема есть?*

*Р.: Огромная! Здесь медицина с этой реформой, это вообще все едут к нам. Я в январе операцию делала, я сюда поехала. Потому что меня оперировал моего человека кум. Поэтому я приехала сюда. По цене мне было бы одинаково, просто здесь мне делали свои. И то я позвонила на горячую линию президента. Я неделю сидела, ждала наркоз. У нас не было в Украине наркоза. С 1 января не было наркоза. Можете представить, что это. Девочке передо мной делали операцию. И ее просто наполовину – там, где делали.*

*И.: Местное обезболивающее?*

*Р.: Местное. Это онкология. Вы можете себе представить это?*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 39 р.)*

*Р.: Процедура отримання безкоштовної медичної допомоги здесь очень дорого, безкоштовна допомога у нас очень дорогая.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, ВПО, жін., 47 р.)*

*Р.: Ой, тут вообще общая проблема, вообще глобальная-глобальная проблема с тем, что сейчас у нас происходит в здравоохранении. Это вообще тихий ужас, просто тихий ужас.*

*И.: То есть, доступа к медицинским услугам, нормального, есть или нет?*

*Р.: Здесь, в Святогорске, с этим вообще тяжело. У нас одна поликлиника, минимум врачей, минимум специалистов, приходится постоянно ездить в Славянск, вот, поэтому очень тяжело.*

*И.: Возможно ли там, в Славянске, получить, ну вот, ожидаемый уровень медицинских услуг?*

*Р.: Тоже нет, тоже нет, потому что если к хорошему врачу нужно попасть, то везде нужны деньги. У переселенцев деньги отсутствуют, поэтому они довольствуются тем, что есть. И не всегда это качественно и своевременно, и вовремя.*

*И.: Деньги – это имеются в виду теневые проплаты или это официальная оплата за медицинские услуги?*

*Р.: И официальные, и теневые, и всякие...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, ВПО, чол., 44 р.)*

### **Компенсація системних проблем в медичній сфері за рахунок мобільних військових медичних бригад.**

*Р.: Это не проблема. Когда я в Попасное езжу, туда приезжают военные врачи, там воинские части стоят. Там свободно примут и меня, хоть я из Луганска.*

*И.: Независимо от прописки?*

*Р.: Да. Там никто на пропуску не смотрит. Не обращают внимание. И операции делают. И зубы лечат бесплатно, что характерно. Обычно стоматология такая проблемная.*

*И.: Почему бесплатная? Это private клиники?*

*Р.: Если ты пришел в воинскую часть, даже тебе могут операцию, но не такую глобальную, но делают бесплатно. Я знаю, у меня сестра делала.*

*И.: По документам внутренне перемещенных лиц или нет?*

*Р.: Да, по этой справке.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 53 р.)*

В цілому в деталізації проблеми медичних послуг бачимо контрверсійні оцінки в залежності від персонального досвіду. Однак останні мають асиметричний характер – негативні коментарі очевидно домінують. Респонденти/ респондентки демонструють цілий спектр адаптаційних транскордонних практик, що включають в себе моніторинг цін на медичні препарати та послуги, порівняння якості та вартості медичних послуг. Підконтрольні Україні території здебільшого розглядаються як вигідні з токи зору закупівлі медичних препаратів. Натомість при вирішенні питання стосовно споживання серйозних медичних послуг, пов'язаних передусім з оперативним втручанням, опитані, незалежно від місця постійного перебування, здебільшого

обирають знайомих лікарів та високоресурсні з точки зору якості медичного обладнання лікарні обласного підпорядкування, що залишилися на непідконтрольних територіях. Важливим моментом для прийняття рішення літніми переселенцями, що мають обмежені фінансові ресурси, є можливість скористатися фінансовою допомогою на основі реєстрації (прописки) у межах гуманітарної програми «Воз'єднання народу Донбасу»<sup>25</sup>, що діє на непідконтрольних територіях.

Загальна оцінка якості й ціни медичних послуг та стану медицини в Україні є радше негативною. По групі ВПО додатковий акцент робиться на недоступності української медицини через високий рівень «тіньової» оплати офіційно безкоштовних медичних послуг.

### **3. Обмеження політичних прав ВПО (наприклад, права голосувати на місцевих виборах)**

Даний пункт стосувався лише частини опитаних, а саме тих, хто має статус та досвід ВПО – 30 осіб. З усіх них 80% опитаних зазначили, що зіштовхувалися з цією проблемою, 20% - що ні; з тих респондентів, що зазначили наявність персонального досвіду 75% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 12,5% - скоріше проблемою, 4,2% утруднюються з оцінками, 4,2% вважають, що це скоріше не проблема, 4,2% - що це взагалі не проблема, так і має бути; серед респондентів та респонденток, які зазначили відсутність власного досвіду – 16,7% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 50 – скоріше проблемою та 33,3% утруднюються з оцінками).

Попередні дослідження з приводу електоральної готовності показали, що більшість ВПО вважають відсторонення від процесів вибору місцевої влади серйозним обмеженням прав<sup>26</sup>. Активна діяльність громадської організації «Група впливу»<sup>27</sup> допомогла групі українських ВПО напрацювати спільну позицію з цього приводу, втілити її у вимогах до Верховної Ради тощо – тож більшість опитаних ВПО впевнено говорить про це як про порушення прав та серйозну проблему.

Важливим моментом для розуміння сутності цього обмеження є те, що виключення ВПО з процесів обрання місцевої влади фактично перетворює їх на людей-невидимок. Для більшості

<sup>25</sup> Детальніше про різні аспекти цієї гуманітарної програми: Тука Г. М'яка сила Росії: «Гуманітарна програма воз'єднання народу Донбасу». -

[https://censor.net.ua/blogs/3053941/myaka\\_sila\\_ros\\_gumantarna\\_programa\\_vozzdnannya\\_narodu\\_donbasu](https://censor.net.ua/blogs/3053941/myaka_sila_ros_gumantarna_programa_vozzdnannya_narodu_donbasu)

<sup>26</sup> “Strengthening Electoral Preparedness and Political Participation in Ukraine” (USAID, Canada, IFES) - <http://sociology.ucu.edu.ua/strengthening-electoral-preparedness-2017/>

<sup>27</sup> Громадський холдинг «Група впливу». Офіційна сторінка. - <https://www.vplyv.org.ua/>

локальних депутатів вони не є електоральним ресурсом, відповідно, народні обранці не зацікавлені у розв'язанні проблем ВПО.

В даному дослідженні бачимо наявність значного напруження між місцевим населенням та вимушеними переселенцями. Однак при цьому варто зауважити, що йдеться про особливий випадок, м. Святогірськ, з населенням на момент 2014 р. у 4,5 тис. осіб, що під час гострої фази бойових дій прийняв 15 тис. вимушених переселенців. На сьогодні реальна кількість ВПО, що постійно там проживають, суттєво знизилася, однак їх кількість і надалі вдвічі перевищує кількість місцевого населення. Очевидно, що таке масове переселення призводить до суттєвих змін у повсякденному житті населеного пункту, формує групу, яка активно контролює та спонукає місцеву владу до дії, однак не має потужних важелів впливу на неї через виключення з процесів місцевих виборів. Це додає негативної динаміки у стосунках між «своїми» та «чужими» (місцевими / немісцевими):

*И.: Скажите, вот сейчас переселенцы не имеют права голосовать на местных выборах, это правильно или нет?*

*Р.: Я – за, я считаю, что они не должны голосовать на местных выборах.*

*И.: По той же причине, по которой вы говорили, да?*

*Р.: Да, я считаю, что они могут выбирать своего человека, который будет распоряжаться ресурсами, не только финансами, но и земельными, и я не хочу, чтобы не местные распоряжались. [...] Я представляю, ну как, они же не будут переживать за наши ресурсы так, как переживаем за них мы. Поэтому я считаю что...*

*И.: Ну участвовать в местных выборах – это не означает быть избранным, просто голосовать за местную власть...*

*Р.: Да, но ведь они могут выдвинуть свою кандидатуру.*

*И.: Могут конечно, могут.*

*Р.: Вот, а я против.*

*И.: Я поняла. Сколько должно пройти времени, что бы человек перестал быть переселенцем, что бы он стал местным?*

*Р.: Да на счет времени я не знаю, наверное возможно достаточно прописаться [...] Я думаю что да, должен быть какой-то срок. Может быть минимальный десять лет.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 37 р., бізнесвумен, працівник ГО з питань інтеграції ВПО)*

*Р.: Думаю для них это проблема, а я как местная и для меня это проблема.*

*И.: Потому что вы считаете, что так и должно быть, да?*

*Р.: Я считаю, что ВПО не должны голосовать на местных выборах.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 37 р., бізнесвумен, працівник ГО з питань інтеграції ВПО)*

Бачимо і загальну згоду з тим, що це обмеження прав, якого не повинно бути, однак все одно включаються спроби відтермінувати цей дозвіл, йде мова про додаткові умови допуску до виборів на місцевому рівні:

*И.: Так, дальше, ограничение политических прав, отсутствие права голосовать на местных выборах – это проблема?*

*Р.: Я считаю, что они обязаны, должны голосовать. На ту территорию человек приехал, официально зарегистрировался, все – пожалуйста.*

*И.: Достаточно, да?*

*Р.: Ты здесь живешь, иди – голосуй [...]. Ну конечно желательно, да, что бы человек хотя бы вник в проблемы города, ну какое-то время может быть и нужно, если будут закон какой-то такой проводить, тогда можно было бы и установить.*

*И.: Ну примерно, сколько должно быть?*

*Р.: Ну, я думаю, года два достаточно.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, чол. 43, місцеве самоуправління)*

Самі ж ВПО говорять про наявність проблеми невизнання прав з боку місцевої влади та локального середовища, про творення «паралельних» реальностей, відсутність справжньої взаємодії:

*Р.: Местная власть особо не признает этих, моих прав допустим. Ну вот Святогорск возьмем... Я же говорю, что в силу того, что мы живем в разных реальностях с ними, вообще не существенно. То есть в каких-то населенных пунктах я вижу что да, произошло взаимодействие, люди и местная власть, активисты все остальное. В некоторых – параллельная реальность. То есть до сих пор, ну я не знаю, что должно произойти еще хуже войны, что бы люди начали вот ну жить вместе.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., ВПО, громадський сектор)*

Відповідно бачимо доволі складну соціально-групову динаміку, що передбачає загострення поділів на «своїх» / «чужих», місцевих / немісцевих з вельми віддаленими у часі перспективами можливості інтеграції, перетворення на «свого». З іншого боку, важливим моментом є усвідомлення масштабів викликів для сталого населення в локаціях масового переселення. В даному випадку йдеться про людей, які не рухалися з місця, однак місце їх проживання, їх соціальне середовище, стрімко та масштабно змінилися.

#### **4. Відсутність загальної державної стратегії в Україні стосовно непідконтрольних територій**

80% зазначили, що зіштовхувалися з цією проблемою, 20% - що ні; з тих респондентів, що зазначили наявність персонального досвіду 78,1% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 12,5% - скоріше проблемою, 6,3% утруднюються з оцінками, 3,1% вважають, що це скоріше не проблема; серед респондентів та респонденток, які зазначили відсутність власного досвіду – 46,2% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 15,4 – скоріше проблемою та 38,5% утруднюються з оцінками.

Попри те, що опитані засвідчили високу інтенсивність прояву даної проблеми та наявність персонального досвіду зустрічі з нею, в коментарях проблема сильно не деталізується. Останнє може говорити як про очевидність для респондентів необхідності такої стратегії, так і про некритичне сприйняття проблеми на рівні інформаційного кліше.

В деталізованих коментарях необхідність такої стратегії звучить в наступних контекстах:

Стратегія потрібна для роботи з людьми, що опинилися на непідконтрольних територіях, як інструмент їх повернення (фізичного та ментального), інтеграції в українське суспільство:

*Р.: Да, нужна. Она им нужна, стратегия, для того чтобы людей вернуть к себе. Обычных людей. Не ставит препоны вот эти. Это я думаю, да.*

*И.: А что в ней должно быть прописано?*

*Р.: То, что люди с той стороны обычные, я не знаю, какие у них там есть военные списки, не знаю, какие у них списки, то обычные люди должны ходить как ни в чем не бывало с паспортом Украины. Они должны ходить. И дети, которые родились там, они должны с тем свидетельством приехать сюда и получить украинское. Если Украина считает, что это ее территория, то все должно быть признано, что*

*сделано там. И люди должны спокойно сюда ездить. Тогда люди повернутся, я считаю, что повернутся.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 39 років)*

Відсутність стратегії звучить як претензія до держави, яка не виконує своїх обов'язків стосовно власних громадян:

*Р.: Вы знаете, документа нет, но наш президент, когда становился президентом, он на всеуслышание, во всех СМИ говорил четко, что через три дня мы сделаем это, через там две недели мы освободим то, и так далее и так далее, только почему-то все это быстротекущее перешло в вялотекущее и невыполнимое. То есть мы до сих пор, когда вот к нам приезжают представители власти, спрашиваем – вообще у вас есть какая-то стратегия того, что дальше ждет Украину в принципе? Потому что было бы честно, наверное, открыто выйти к людям и сказать, что на данный момент мы не можем вам ничего конкретного сказать, потому что сами находимся в прострации. Или у нас есть четко выработанный план, который мы начнем вот с такого-то числа.*

*И.: Но не озвучивался такой вот план?*

*Р.: Нет. То есть все сейчас в подвешенном состоянии и я думаю, что такой план может быть и есть, но...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 61 р., ВПО)*

Відсутність державної стратегії розглядається як причина «відкладання життя»:

*Р.: Мамам с детками, и папам молодым. Ну в общем, молодым, у кого дети маленькие. Сколько сейчас детишек, возят на колясках, и женщин в положении, молодые. Они ж живут, жизнь проходит, а на душе скребет – не дай Бог опять начнется.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 76 р.)*

*Р.: Он нужен для того, чтобы люди понимали, что делать дальше. Опять таки, применимо к себе, я хочу сказать, что я жду четыре года неизвестно чего. Жду изменения ситуации, а если бы я конкретно знал чего-то, я бы уже знал или*



*возвращаться мне туда, там где я вырос, рос и родился, или мне надо начинать новую жизнь с начала. Потому что то, что происходит там – я не приемлю, то, что сейчас вот приезжают люди-переселенцы и рассказывают о том, как там все происходит и о том, что ожидали люди и какие были надежды и что сейчас там, как оно все рушится постепенно. Я, допустим, туда сейчас не хочу возвращаться, вот, у меня был бы выбор, или ждать пока там все наладится и Донбасс станет Украиной...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 61 р., ВПО)*

Висловлюється певний скепсис стосовно перспектив написання такої стратегії без участі представників непідконтрольних територій:

*Р.: Вы знаете, немножко сложный вопрос, потому что я этим не занимаюсь, но у нас государство, к сожалению, очень хорошо в написании чего либо, другое дело – качество этого написания и уже третье дело – реализация и то, что происходит в полях, грубо говоря. Есть три разных реальности и поэтому, когда люди, которые не пострадали, и которые пострадали, которые сейчас находятся на неподконтрольных территориях, не участвуют в создании этой стратегии – у меня вопрос, кому они эту стратегию пишут? Просто отписка? То есть, другой момент, что я не видела каких-то отчетов по любой другой стратегии, где были бы написаны наши достижения и наши провалы, то есть, грубо говоря, какие то уроки извлеченные. Поэтому, и опять же эта стратегия идет в конфликте с другим законом, который они тоже параллельно издали, поэтому нужна ли она вообще? Я думаю, что будет меняться политика, будет меняться и эта общественная, общегосударственная стратегия.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., ВПО, експерт)*

Більшість респондентів/ респонденток визнають, що ця проблема має до них прямий стосунок. Однак при деталізації багато хто з опитаних утруднюється з поясненням для чого і для кого ця стратегія потрібна, не конкретизують, що саме вона повинна описувати, декларувати тощо.

В тих випадках, де конкретизація присутня, йдеться про загальну претензію до держави, яка не виконала своїх обов'язків та обіцянок стосовно людей на непідконтрольних територіях, наголошується на відсутності перспективного бачення ситуації, що склалася. Останнє закріплює практики «відкладеного життя» (коли людина не живе по-суті, а чекає, коли прийде

бодай якась логічна розв'язка ситуації і тоді вона зможе вибудувати персональні стратегії в контексті зрозумілої та визначеної ситуації).

## **5. Невизнання Україною квазіреспублік та відмова у веденні прямого діалогу з їх керівництвом**

71,1% зазначили, що зіштовхувалися з цією проблемою, 28,9% - що ні; з тих респондентів, що зазначили наявність персонального досвіду 50% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 18,8% – скоріше проблемою, 6,3% утруднюються з оцінками, 12,5 – стверджують, що це скоріше не проблема, 12,5% не вважають це проблемою і зазначають, що так все і має бути; серед респондентів, які зазначили відсутність власного досвіду – 30,8% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 7,7% – скоріше проблемою та 53,8% утруднюються з оцінками). Для респондентів з непідконтрольних територій дане питання мало своє формулювання («невизнання Україною ДНР та ЛНР» – відповідно до термінології, що вживається респондентами).

На рівні кількісних параметрів маємо 71,1% тих, хто зазначив, що ця ситуація стосується їх персонально і майже 70% з них вважають це проблемою. Однак деталізація позиції показує, що більшість опитаних не може пояснити свого вибору того чи іншого варіанту відповіді. Пояснення стосовно необхідності такого діалогу в більшості випадків є плутаними, суперечливими, нелогічними, відрізняється беззмістовною багатослівністю, з якої важко виокремити позицію респондента. Це стосується всіх груп опитаних.

Можемо припустити, що в даній ситуації респонденти/ респондентки відчувають серйозне утруднення через суттєву невідповідність власних очікувань й почуттів та владних дискурсів як в Україні (яка портактовує верхівку квазіреспублік як окупаційні адміністрації РФ на тимчасово непідконтрольних територіях Донецької та Луганської області) так і в самих квазіреспубліках (які переважно розглядають Україну як агресора). З огляду на те, що більшість опитаних незалежно від групи (ВПО, мешканці непідконтрольних територій, експерти) воліють уникати називати сторони конфлікту, в даному випадку маємо подвійне «умовчання» – якщо не названі сторони конфлікту, відкритим залишається і питання, хто з ким мусить вести переговори.

Тож в цілому можемо припустити, що в даному випадку маємо ситуацію розгубленості пересічного мешканця / мешканки зони воєнного конфлікту, його / її непевність у своїй оцінці перебігу подій, їх причин та наслідків. Високі показники визнання значимості даної проблеми у поєднанні з практично повною відсутністю раціональних обґрунтувань цієї позиції, дозволяють зробити припущення щодо штучного характеру твердження, його «зовнішнього походження», а не поступового визрівання в свідомості самої людини.

*И.: С урядами ЛНР, ДНР. Украина не признает их как государственные формирования, соответственно не признает их правительство. Соответственно, не ведет с ними прямого диалога. Это проблема или все так и должно быть?*

*Р.: Да, конечно, это проблема. Просто, на мой взгляд, эти вопросы должны быть связаны. Я считаю, что если Украина будет договариваться с Москвой по поводу прямого диалогу з проблем пересичных людей, то именно Москва будет влиять... Тут главное, не с кем мы будем разговаривать, а кто реально что-то сможет изменить. А ЛНР и ДНР они не могут изменить, потому что они не могут выступать самостоятельными акторами в этой ситуации.*

*И.: Россия не признает себя стороной конфликта. Как можно вести переговоры со стороной, которая не признает себя стороной конфликта?*

*Р.: Но мы же с вами знаем, что Россия влияет на эти территории. Россия может повлиять. И поэтому на официальном уровне, если идут переговоры, тогда можно говорить, что США с Россией договорится, и тогда Украина и с этими ребятами тоже договорится.*

*И.: То есть Украине не надо разговаривать... Я просто пытаюсь из этого вычленить вашу позицию.*

*Р.: Давайте, ну конечно, надо разговаривать. Просто эффективность того, что они могут со своей стороны предложить Украине, очень небольшая, потому что не они решают. Если бы они решали, то конечно. Сели бы за стол переговоров, поговорили и решили. А так – разговаривать в любом случае надо. Поэтому это проблема, что она не вызнает, Украина.*

*И.: И не ведет прямого диалога. Хорошо, я поняла.*

*Р.: Она не ведет, потому что считает их террористами, правильно? А с террористами нельзя вести переговоры... [іронія]*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жінка, 36 років)*

*И.: Ну смотрите, если вы начали вести прямой диалог – это фактически вы их признаете, вот поэтому это связанные между собой вещи.*

*Р.: Ну я не совсем согласна, потому что признание – это политический уровень, а для того чтобы решать проблемы простых людей – вы начните, пожалуйста, хотя бы с идентификации пенсионеров здесь, которые выживают, ну я утрирую, но...*

*И.: Но для этого надо диалог с ДНР, ЛНР...?*

*Р.: Если, а тогда зачем, ну тут я вижу первая часть – признание, это политическая воля, грубо говоря, а диалог для решения простых людей это второй, но это более...[Пауза]*

*И.: Но окончание войны это тоже решение проблем простых людей. Вот должны они рассматриваться как сторона диалога?*

*Р.: Ну для меня это два все равно. Всегда должна, ну то есть мне кажется... [Пауза]*

*И.: Ну смотрите, в Минске они не присутствуют как сторона диалога, да?*

*Р.: Они то присутствуют, то не присутствуют, грубо говоря, открытость...[Пауза]*

*И.: Нет, они не сторона, то, что они там присутствуют, еще не значит, что они включены в переговорный процесс. То есть, они не признаны и соответственно они не могут быть субъектами переговорных отношений.*

*Р.: Совершенно верно. Непризнание это есть, но по факту, по факту, то что я вижу, все равно координация какая-то есть, поэтому, грубо говоря, если речь идет о реинтеграции, в любом случае для того чтобы говорить о каком-то совместном будущем и сосуществовании вместе, то диалог должен быть.*

*И.: То есть, отсутствие этого диалога на сегодняшний день – это все-таки проблема, да?*

*Р.: Конечно.*

*И.: Скорее или сильно проблема?*

*Р.: Сильно, чрезвычайная проблема. Изначально, из-за того что его и не было, мы эту войну и получили. Может когда это произошло с самого начала у нас бы, извините, и жертв не такое количество было бы.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, чол., 43 р., експерт)*

## **6. Існуючі в Україні процедури призначення соціальних виплат потребуючим категоріям населення на непідконтрольній території**

66,7% зазначили, що зіштовхувалися з цією проблемою, 33,3% – що ні; з тих респондентів, що зазначили наявність персонального досвіду 70% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 23,3% - скоріше проблемою, 3,3% утруднюються з оцінками, 3,3% – стверджують, що це скоріше не проблема; серед респондентів, які зазначили відсутність власного досвіду – 46,7% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 13,3% – скоріше проблемою та 40% утруднюються з оцінками.

В оцінці ситуації стосовно соціальних виплат для потребуючих категорій населення, що перебувають на непідконтрольній території Луганської області маємо по суті дві ключові позиції:

Акцент на ускладненому характері процедур отримання соціальних виплат:

*Р.: У меня отчим был парализован, 1-я группа. И я его туда еле привез. Таскал по всем этим... В соцзащиту, Пенсионный, банк пришлось возить. Так плохо перенес, что мы приехали в Стаханов и он буквально через два месяца умер. Ну может, ему просто время было... Ему 77 что ли. Очень большая проблема.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол., 41 р.)*

Акцент на неоднозначності ситуації та складності розв'язання подібного питання:

*Р.: Ну вот с человеческой точки зрения я смотрю – родился ребенок, нужно маме помочь в любом случае. Или старик, который не может встать и пойти. Но если эта мама подаст украинскому солдату пирожки с ядом, какая ей выплата? По всем принципам человеческих отношений государство должно помогать. Или инвалид. Может, он думает по-украински. А тот, который приехал в станицу и вместо банки с медом дал гранату. Это мыслимо разве? Какая ж ему пенсия? Он должен в подвале сидеть!*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 53 р.)*

Додатковим моментом є інформація про узгоджені дії соціальних служб контрольованої та неконтрольованої частини Луганської області стосовно виплат:

*Р.: Знаете, я по поводу этого вопроса. У меня есть маленький комментарий. Как я уже сказала, мы все друг друга знаем. Кто зарегистрировался здесь, кто зарегистрировался там. Допустим, компенсация для шахтеров, которая не пенсия, а регресс. Не получится получить регресс на той территории. Человек подаст заявку о том, что у него есть стаж, реально работал, хочу получать эту социальную помощь. Он получит на той территории, потом приедет сюда и то же самое сделает здесь. И в принципе он будет и там получать, и там. Так вот – не получится!*

*И.: Почему?*

*Р.: Потому что между социальными службами, кто начисляет, есть взаимосвязь. Они договорились, может быть, даже неофициально. Но списки, которые получают регресс, они обменялись. И человек имеет право получить только один раз.*

*И.: Это на местном уровне или государственные договоренности?*

*Р.: Просто люди, которые занимали высокие позиции, они переехали эту линию, а их подчиненные находятся там. Они созваниваются, списываются. И бюджетные деньги и с той стороны, и с этой стороны контролируют*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 36 р.)*

Питання стосовно соціальних виплат є своєрідним продовженням проблеми з пенсійним забезпеченням. Ключовою проблемою з пенсійним забезпеченням за умов війни стало те, що в Україні пенсія розглядається як один з видів соціальних виплат. Останні ж прив'язані до місцевих бюджетів та надаються за місцем реєстрації. Відповідно, так само як і у питанні з пенсіями, домінуючою позицією є опис проблеми з акцентом на складній процедурі отримання. В цілому всі респонденти демонструють лояльність в питанні щодо виплат потребуючим на непідконтрольних територіях; позиція, в якій наголошується на тому, що не всі заслуговують на соціальні виплати є радше маргінальною і показує наявність сильного внутрішнього напруження у стосунках між людьми на непідконтрольних територіях (носієм такої позиції є декілька представників непідконтрольної території).

З приводу сюжету про взаємодію працівників соціальних служб по обидві сторони лінії розмежування – то цей сюжет може бути як міфологемою, покликаною обмежити кількість звернень (якщо всі знають, що це неможливо – то не варто і пробувати), так і справжньою локальною практикою (можливість якої можна припустити, оскільки серед локальних представників соціальних служб є колишні мешканці непідконтрольних територій, які мають статус ВПО та живуть на підконтрольних Україні територіях Луганської області – відтак контакт з колишніми колегами на рівні персональних зв'язків є цілком можливим. В даному випадку вочевидь йдеться про індивідуальну ініціативу, а не про державну політику. Однак даний сюжет може бути цікавим з точки зору розуміння того, як екстремальна ситуація та брак державного впливу запускають механізми встановлення соціальної справедливості на рівні самих громадян).

## **7. Існуючі процедури захисту майнових прав людей, житло яких залишилося на непідконтрольній території**

62,2% зазначили, що зіштовхувалися з цією проблемою, 37,8% – що ні; з тих респондентів, що зазначили наявність персонального досвіду 75% вважають це надзвичайно серйозною

проблемою, 17,9% – скоріше проблемою, 3,6% утруднюються з оцінками, 3,6% – стверджують, що це скоріше не проблема; серед респондентів, які зазначили відсутність власного досвіду – 35,3% вважають це надзвичайно серйозною проблемою, 23,5% – скоріше проблемою та 35,3% утруднюються з оцінками.

Говорячи про процедури захисту майнових прав, респонденти/ респондентки оцінюють це як певну проблему, однак не сприймають її в контексті порушення прав людини. Питання майнових прав звужене до лише до проблеми житла – доступу до нього, загрози захоплення, пограбування, подвійної оплати.

Низька чутливість до порушення прав може бути проілюстрована наступними висловами:

*Р.: Но квартиры стоят, никто их не забирает.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол., 41 р.)*

*Р.: Наверное, как бы защищаются, если не отнимают эти квартиры. Значит защищаются.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 76 р.)*

Позбавлення людини права розпоряджатися власним майном, відсутність доступу до нього не сприймається як порушення. Зоною порушення вважається лише «відбирання» житла, його перерозподіл без волі та згоди власника. А ситуація, коли житло стоїть недоторканим (навіть, якщо власник не має до нього доступу) може навіть подаватися як ситуація «захисту» майнових прав.

Респонденти/ респондентки висловлюють занепокоєння з приводу можливого розкрадання залишених квартир, постійно переживають з приводу чуток про можливий перерозподіл залишеного житла :

*Р.: Не защищены. Есть квартиры, где двери взламывают. И я вам скажу. Много людей нету, отопления нету. [...] Приходят участковый, представители ЖЭКа и соседей берут. Открывают этот, и если батареи забиты, делают напрямую. Это я была свидетелем в одной квартире. Если человек не живет, они батареи отключают. Ничего не платится. Уходят, замыкают, закрывают, и мне кажется, они делают ошибку – пишут бумажку и печать ставят. Это уже дает людям, которые воруют, знак – сюда можно идти, тут никто не живет. Вот это плохо.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 67 р.)*

*Р.: Я считаю, что если человек здесь, а имущество его там, то его имущество уже половину растянули. Потому что если бы не мы, у наших соседей бы вынесли все.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 39 р.)*

До сьогодні держава не має відповідних механізмів захисту майнових прав людей. Останнє стає персональною проблемою постраждалого населення, збільшуючи фінансове навантаження на людей, які в даній ситуації потребують допомоги:

*Р.: У меня квартира, я не могу поехать на неподконтрольную территорию сейчас, для того что бы там переоформить все документы, у меня такой возможности нет. У моей жены такой возможности нет, потому что она бывший милиционер, она сейчас уже на пенсии, вот, но она там в черных списках тоже, как враг народа.*

*И.: Она туда не может въехать?*

*Р.: Она туда просто не может въехать, у меня там есть недвижимость, которую я не могу переоформить, и за которую я не могу заплатить. Вот тоже ситуация какая-то непонятная, мы и здесь платили и туда нужно поехать, переоформить документы, заплатить, и насколько все это будет законно в последствии.*

*И.: Кому платить, да?*

*Р.: Да, мы у юристов спрашивали, они тоже руки разводят, то есть до сих пор это тоже никак не узаконено.*

*И.: Никакой процедуры, никакого понимания того, что нужно делать в данной ситуации, да?*

*Р.: Нет, абсолютно. То есть, как мы не спрашивали, как мы не интересовались вообще, что делать, ехать туда, переоформлять ли те договора, оплачивать ли коммунальные услуги, которые там постоянно насчитывают и квартплату и так далее, и так далее, - что делать? – Тишина.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, чол., 44 р., експерт)*

*Р.: Мне кажется, что все начали списывать на войну. Грубо говоря, и как я уже сказала Донецкую, Луганскую область вообще выключили из какого либо рода*



*страхования, насколько я знаю. Из-за этого я не думаю, что были какие-то возмещения, честно говоря.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., експерт)*

*Р.: У наших у друзей жилье, они оплачивают жилье, оно закрытое, ну то есть проблема только в том, что они жить там не могут, а так жилье, насколько я знаю, у них, они не беспокоятся за жилье. Они его оплачивают и они не переживают, что что-то там произойдет.*

*И.: Но это получается двойная проплата, то есть они там платят за жилье и здесь снимают квартиру...*

*Р.: ...ну это проблема, потому что расходы увеличиваются.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 37 р., експерт)*

Наступна проблема, яка заслуговує уваги – це незаконний продаж та купівля житла на непідконтрольній території. Оскільки Україна не визнає квазі-державні формування «ДНР-ЛНР» і, відповідно, не розглядає видані ними документи як чинні, процедура купівлі/ продажу квартири, описана респондентами, по-суті є описом системи незаконних дій, в яку включені юридичні органи по обидві сторони лінії розмежування. Порушення, які здійснюються усіма учасниками купівлі-продажу в цій ситуації на майбутнє створять чимало прецедентів з приводу перегляду статусу майна за умов деокупації даної території.

*И.: Ведь нельзя же продавать жилье на неподконтрольной территории?*

*Р.: Каким образом? Можно продавать!*

*И.: Официально нет.*

*Р.: Можно. Я вам говорю. Вы оформляете документы по законам ЛНР, идете к нотариусу, переоформляете документы, чтобы они не были старыми. Вам выдают новые документы со всеми штампами ЛНР, вы пересекаете и здесь оформляете. Я могу сказать, что это возможно. Если это ваше жилье, и вы не украли его, не заняли. У вас есть документы, выданные до войны, подтверждающие либо акт покупки, либо наследства, то в любом случае в ЛНР надо получить новые документы. Справка, которая подтверждает другую справку.*

*И.: Что у жилья есть собственник?*

*Р.: Да. Но вы можете это сделать только на основании предыдущих документов. Но я с вами не согласна, потому что можно продать. Но все равно это проблема, я считаю.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 36 р.)*

Незаконність купівлі / продажу майна на непідконтрольній території породжує чутки про його перерозподіл під час та після війни, які мають по-суті дзеркальний характер:

*Р.: Буквально вот коллега сказала, вот, а вдруг мою квартиру возьмут и займут допустим. Я говорю Олеся, откуда там у тебя этот страх появился, что-то у тебя было? Она отвечает, что что-то ей сказали, что-то она прочитала.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., ВПО, експерт)*

*Р.: У меня все нормально. А люди, которые побросали квартиры, есть не плотят. Говорили, что будут забирать, но пока не забирают. А украинские, которые оттуда перешли сюда, говорят, если мы явимся, мы не только свою заберем, мы заберем соседские. Тоже злые. Так что это проблема, конечно, квартиры. Я не знаю. Жилье для всех надо. А если его нету, то его и нету.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 67 р.)*

Респонденти підтверджують також і факти захоплення житла. Фігурантами в даному випадку виступають російські військові або місцеві мешканці, що представляють армію чи силові структури квазіреспублік:

*Р.: Я знаю, что двухэтажные дома забирали, и у человека нет вариантов вернуть, даже если есть знакомые в официальных структурах. Даже если кто кого знает и кто как к кому относился до войны. Это вот так.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 67 р.)*

*Р.: Да, я знаю, что есть такие случаи там, где зона боевых действий, да, там занимают, с обеих сторон, между прочим, идет нарушение имущественных прав. Как бы что бы что-то там было очень, ну в основном это истории когда касается силовых структур...*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 30 р., ВПО, експерт)*

*Р.: Местные. Россияне приезжают, поживают на дачах. Когда войска заезжают, они по дачам попрячутся. Потом уедут, ротация. А эти въезжают в хату...*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, чол., 41 р.)*

В цілому, можемо говорити, що попри визнання відсутності доступу до власних помешкань, подвійної оплати житла (оренованого на території України та кинутого на непідконтрольних територіях), незахищеності квартир та майна від крадіжок та незаконного захоплення, більшість респондентів/ респонденток не говорять про цю ситуацію в категоріях порушення прав людини.

Існуюча ситуація з оформленням низки ключових документів, що фіксують різні етапи життя людини – народження, отримання паспорту, смерть.

Екстремальна соціальна ситуація дозволила побачити недосконалість системи документального підтвердження різних станів людей, відсутність механізмів реагування на екстраординарні ситуації.

В спокійних умовах пересічні люди не замислювалися над проблемами документування власного життя, запиту на низку документів не було, відповідно частина людей взагалі не забирали документів з офіційних установ (як, приміром, свідоцтва про розлучення, які повинні забрати з ЗАГСу кожен / кожна з колишніх шлюбних партнерів незалежно один від одного), частково документи губилися під час переїздів, ремонтів тощо. Однак за умов війни, вимушеного переселення та маятникової міграції, формуються практики подвійного документообігу (маятникові мігранти часто мають подвійний пакет документів, які дозволяють комунікувати як з українськими інституціями, органами та структурами, так і з квазідержавними).

*Р.: Я же говорю, что все те документы, которые граждане Украины получают всегда спокойно, у нас с этим проблемы. Умер человек – суд, родился человек – суд, суд это что?- это судебные издержки. На фоне того, что люди жили своей жизнью и как бы был ряд, просто огромный ряд документов огромному количеству людей, которому они вообще по жизни не касались и не нужны были, то теперь они вдруг понадобились, а восстановит, очень часто бывает, нет возможности.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 47 р., ВПО, експерт)*

При оформленні паспортів та свідоцтв про смерть ключовою проблемою є встановлення факту реєстрації за місцем проживання. Попри скасування в Україні прописки та заміну її реєстрацією,

ключовий пакет державних послуг і надалі прив'язаний до реєстрації. Відповідно, вимушене переміщення більше ніж мільйона людей поставило під питання таку територіальну організацію державних сервісів із закріпленням людини в певному місці.

Тут мусимо зазначити, що самі українці неоднозначно ставляться до факту реєстрації. Для чималої частини вимушених переселенців реєстрація є важливим моментом, який демонструє символічний зв'язок з попереднім місцем проживання та в перспективі може стати бодай якимось інструментом захисту майнових прав через офіційне доведення факту проживання та володіння майном<sup>28</sup>.

Однак, коли йдеться про отримання паспорту або свідоцтва про смерть, процес встановлення реєстрації характеризується респондентами як часозатратний, дорогий та недосконалий. В низці ситуацій, коли не вдавалося з'ясувати та документально підтвердити місце реєстрації когось з батьків – підлітки отримують паспорти без інформації про реєстрацію. В такий спосіб формується категорія людей, що мають обмежені права порівняно з тими, хто безперешкодно може оформлювати реєстрацію. У подальшому це звужує доступ до державних сервісів, що потребують офіційної реєстрації людини.

*Р.: Как правило, получить паспорт является не сильно большой проблемой. Бывает проблема получения прописки, регистрации. То есть, человек должен или родители ребенка должны доказать, что он был прописан в Донецкой области. Часто бывает, что достаточно паспорта родителей и просто оттуда переписывают места регистрации, бывают ситуации, у нас такие ситуации были в Запорожье в прошлом году, папа с мамой прописаны на разных адресах, родители не могут предоставить там домовые книги, по какой-то своей причине, где вписан этот ребенок, то есть они не могут его приписать ни к одному адресу и таким детям выдавали документы без места регистрации.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, чол., 28 р. експерт)*

*Р.: Бумажка лежит в отделении милиции, там где ты получала паспорт, то есть на той стороне, то есть получается мой паспорт, с которым я хожу, для паспортного стола сейчас не является документом. То есть если я подаю этот паспорт, то это не я, получается там, что родители изначально должны доказать,*

<sup>28</sup> Strengthening Electoral Preparedness and Political Participation in Ukraine (funding by USAID, Canada, IFES) - <http://sociology.ucu.edu.ua/strengthening-electoral-preparedness-2017/>

*что они родители. Родители должны приехать оба, а если мама с папой официально не в разводе, а уже двадцать лет живут раздельно в разных углах города, или Украины вообще, то это огромная проблема вытащить папу, что бы получить ребенку паспорт. Мамы начинают исхитряться, они начинают подавать на развод и потом уже с этими бумажками бежать. То есть проблема сумасшедшая, начиная вот с родительских документов.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, чол., 28 р. експерт)*

При отриманні паспорту підлітком виникає ще одна проблема – перетину лінії розмежування, перехід через блок-пости. Для такого переходу через український блок-пост, людина повинна отримати дозвіл від СБУ. Цей дозвіл оформлюється на певний документ – свідоцтво про народження для дитини та паспорт для дорослого. При отриманні нового паспорту дозвіл на перетин кордону від СБУ втрачає чинність. Відповідно, треба подати на оформлення нового документу, зареєстрованого вже на новий паспорт. Ця процедура може забрати декілька тижнів.

*Р.: Мы приехали переночевали с внучкой. У нее был загранпаспорт 14 лет. Нас пропустили. Мы не сообразили, когда назад шли. Мы получили паспорт. А пропуск надо ж заказывать. Мне-то пропуск заказали знакомые через компьютер и ей через компьютер. А назад выходит – на новый паспорт надо.*

*И.: Но у нее тот же оставался!*

*Р.: А мы не сообразили показать обратно этот загранпаспорт. От радости, что у нас паспорт украинский, показали новый. Вы знаете, что было? «Ви ідіть, а дитина наша українська, ми її не пустимо!» «Да как же вы не пустите? Она же моя родная кровинка!» - «А що це вона на вас не похожа?» – «Вона на батька похожа!». Что ж я ей, запрещу на отца быть похожей. Вернулись, хорошо, что у меня там друзья. Мы вместе работали. Они там живут уже давно. Они на пенсию пошли и там живут, у них и хозяйство. Так они меня приютили. И мы там две недели жили. ... А связь плохая. Еле до дочки. Она ждет нас домой, а нас нету. Она с ума сходит. Дозвониться не можем. Еле дозвонились, сообщили.*

*(Непідконтрольні Україні території Луганської області, жін., 67 р.)*

При відсутності офіційних механізмів встановлення та підтвердження фактів з життя людей народжуються замісні механізми, нерідко абсурдні за своєю сутністю, але результативні за надзвичайних умов.

*Р.: Опять же нужна справка о том, что умерший по факту был зарегистрирован, прописан в этом жилье или не в этом жилье и тот, кто входит в права наследования, где он был прописан. Поскольку эта справка нужна из жека, там идет печать ДНР, а даже если там и печать Украины – она с апреля пятнадцатого года, по моему, не помню, она считается недействительной, просто даже если печать будет стоять...*

*И.: По дате не сойдется, да?*

*Р.: Да, просто по дате не сойдется, вот, ну нотариусы сейчас делают немножко такой финт, они просят эту справку без печати вообще. То есть мы из этого как-то вот так вышли.*

*И.: И она считается документом?*

*Р.: Нет, она не считается документом, я у нотариуса спрашивала, так она мне говорит – нет, она не считается документом, но все равно хоть какое-то основание, что человек был там прописан, потому что без этой справки даже дело не открывается.*

*И.: Но это же просто лист бумаги, вы сами его можете набрать, без ЖЕКа.*

*Р.: Нет, ну там определенной же формы справка, не просто на листике написанная.*

*И.: Ну при нынешней технике...*

*Р.: Нет, ну там форма, нет, ну я понимаю, я понимаю, нет, ну как-то это не очень серьезно мне кажется.*

*И.: Но, во всяком случае, можно решить эту проблему?*

*Р.: Я думаю, что да. Потому что да, мужу конечно пришлось помотаться туда-сюда, через границу вот эту, надо справку, не надо справку, то такую, то такую...*

*И.: Но, тем не менее, это возможно.*

*Р.: Да, он помотался у меня, но ничего, сделали.*

*(Підконтрольні Україні території Донецької області, жін., 47 р., ВПО, експерт)*

Більшість респондентів/ респонденток підтверджують, що їм вдалося вирішити питання з оформленням різних фактів з життя, відповідних довідок та компенсацій. Однак сама процедура оформлення часто є виснажливою для людини (бо включає в себе перетин кордону, стояння в чергах, збір абсурдних за своєю сутністю документів тощо). Частина питань, що вимагає встановлення місця реєстрації, вирішується лише в судовому порядку, що ще більше ускладнює саму процедуру та забирає в людей сили та час.

## 8. Короткі підсумки

Ключовими для більшості опитаних є комплекс проблем, пов'язаних із процедурою отримання пенсії. Попри неоднозначні оцінки цієї проблеми самими респондентами / респондентками (від засудження дій українського уряду до реваншистських настроїв стосовно населення непідконтрольних територій), можемо говорити про цілком об'єктивні моменти: практична недоступність пенсійного забезпечення для маломобільних громадян України, що живуть на непідконтрольних територіях; виснажлива та принизлива процедура ідентифікації; необґрунтовані виключення з списків на пенсійні виплати тощо. При цьому варто пам'ятати, що в даному випадку йдеться про літніх людей, для яких наявна на сьогодні процедура ідентифікації з перетином лінії розмежування та стоянням у довжелезних чергах перетворюється на чимале випробування.

Літні люди, замість захисту від держави та підтримки від суспільства, стають об'єктом таврування і, як представники узагальненої та стигматизованої групи, зіштовхуються з звинуваченням в колабораціонізмі, подвійному пенсійному забезпеченні (і на території квазіреспублік, і в Україні), в принизливих процедурах повинні виборювати те, що їм належить по закону відповідно до солідарної пенсійної системи України.

Важка і травматична процедура ідентифікації породжує тіньові сервіси: на територіях, дотичних до лінії розмежування розквітають практики продажу «реєстрації» (прописки) для оформлення статусу ВПО; можна купити «пакетні» послуги – таксі, ночівля та місце в черзі на блоkpостах; отримати «тіньовий» консалтинг, що передбачає звернення з питанням у обхід черги; зняття готівки в банкоматах на українській території іншою особою за відсоток від знятої суми тощо.

Значною проблемою для респондентів / респонденток є також доступність (як територіальна, так і фінансова) медичних послуг. В цьому відношенні особливо яскраво проявляються «транскордонні» практики. Добре обладнані лікарні обласного підпорядкування та чимало висококваліфікованих спеціалістів лишилися на непідконтрольних територіях. Відповідно, населення Донецької та Луганської областей моніторить ціни на медичні препарати, якість та вартість медичних послуг по обидві сторони лінії розмежування. За оцінками респондентів, медична допомога є фінансово доступнішою на непідконтрольних територіях, що спонукає людей, які потребують медичної допомоги, перетинати лінію розмежування. Особливе значення це має для людей похилого віку (через фінансову доступність) та ВПО (через фінансову доступність та незадоволеність рівнем медичних послуг в нових локаціях).

Для інформантів травматичною є тривала ситуація невизначеності (щодо статусу територій, подальшої перспективи тощо). Це проявляється в прагненні більшості опитаних бачити державну стратегію стосовно перспектив цих територій, дій та рішень українського уряду у разі

відновлення контролю над державним кордоном України. Відсутність перспективного бачення формує в людей стратегії «відкладеного життя» – коли людина не живе повноцінним життям, а чекає бодай-якоїсь логічної розв'язки ситуації для того, щоб можна було почати планувати власне життя. Особливо небезпечним є це явище для молодого покоління, частина якого вже на п'ять років певною мірою відклало старт своєї професійної та сімейної кар'єри.

У своїй більшості опитані уникають розмови про можливі сторони конфлікту. Пересічній людині, що перебуває в епіцентрі подій, важко ув'язати між собою контроверсійні оцінки ситуації (в Україні верхівка квазі-республік офіційно потрактовується як окупаційні адміністрації РФ на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської області, у квазі-республіках Україні проголошують агресором). В цілому визнаючи необхідність переговорного процесу, опитані утруднюються з відповідями, які саме країни повинні бути долучені до цих переговорів. В даному випадку маємо подвійне «умовчання» – якщо не названі сторони конфлікту, відкритим залишається і питання, хто з ким мусить вести переговори.

Специфічною залишається ситуація з майном на непідконтрольних територіях. Більшість вимушених переселенців не можуть жити у власних квартирах, частина – не мають можливості навіть приїхати та перевірити їх стан в силу прямої загрози життю через активну громадську позицію. Респонденти засвідчують практики незаконного продажу житла (в якому задіяні нотаріуси по обидві сторони лінії розмежування, які оформлюють ці факти купівлі / продажу у обхід закону). Підтверджують також факти захоплення житла, мародерство, розкрадання тощо. Однак при цьому респонденти не сприймають подібні ситуації як порушення власних прав, що свідчить про низьку правову обізнаність пересічного громадянина України.

Ситуація збройного конфлікту з усією очевидністю показала недосконалість державних сервісів стосовно документального підтвердження різних станів людей та фактів з їх життя. Прив'язка особи до паперового обліку на картках за місцем реєстрації робить для людини травматичною ситуацію втрати паспорту. І сам паспорт людини з непідконтрольної території не розглядається як самодостатній документ, потребує додаткових підтверджень через інші документи, що містять фотографію (закордонний паспорт, водійські права, пенсійне посвідчення, військовий квиток, посвідчення з місця роботи – доволі специфічний набір документів, який має далеко не кожен громадянин України). У більшості ВПО крім паспорту вимагають довідку про переселення. Чимало людей зіштовхується з утрудненими процедурами встановлення власної особи, з необхідністю шукати та відновлювати документи, які в мирному житті взагалі не були затребувані.

Через специфіку документального підтвердження різних станів та фактів з життя людини маємо не чисельні, але проблемні випадки появи апатридів (люди, які фактично не можуть довести своє громадянство) та «напівгромадян» (засвідчені респондентами практики оформлення



нових пластикових паспортів громадян України дітям з непідконтрольних територій з неповним набором даних, наприклад без місця реєстрації). У подальшому це звужує доступ до державних сервісів, що потребують офіційної реєстрації людини.

Більшості людей в цілому вдається довести та підтвердити різноманітні факти з власного життя, однак це потребує значних зусиль – від виснажливого перетину кордону до доведення фактів у судовому порядку.

### **Рекомендаційна частина у сфері гендерної рівності**

- ♦ Спробам запровадити на регіональному рівні гендерно-орієнтоване бюджетування повинна передувати політика звуження тіньового сектору економіки, оскільки остання формує та фіксує гендерну асиметрію у оплаті роботи та кар'єрних перспективах.
- ♦ Прийняття в Україні закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству»<sup>29</sup> створює законодавчу основу відповідної діяльності, однак більшість процесів перебуває у стані формування та потребує серйозної допомоги (створення більшого числа шелтерів та надання ними як звичайної, так і екстреної допомоги; розширення можливостей по створенню мобільних бригад та розширення територіального охоплення їх діяльністю; гарячі лінії для надання екстреної консультації чи допомоги тощо).
- ♦ Потрібна систематична робота з популяризації знань про гендерно-орієнтоване насильство. Ключовими групами в даному питанні повинні бути потенційні жертви домашнього насильства, а також працівники правоохоронних органів (які на практиці здебільшого ігнорують подібні звернення і вважають їх внутрішньо сімейними справами). Необхідні інформаційні кампанії, націлені на інформування населення про види сімейного насильства та способи / можливості протидії ним.
- ♦ На початковому етапі розвитку перебуває в Україні робота із започаткуванням шелтерів для людей, що потребують тимчасового перебування, в тому числі і для жертв домашнього насильства. Однак подібні шелтери є далеко не в усіх містах і не для всіх потребуючих є місця.
- ♦ З 2015 р. в Україні (в прифронтовій зоні) діють мобільні бригади екстреної допомоги (психолог / психіатр та соціальний працівник). Як показала практика, такі мобільні

<sup>29</sup> Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (Відомості Верховної Ради, 2018, № 5, ст. 35). - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

бригади є дієвим механізмом психологічної допомоги постраждалому населенню. Означена практика може бути поширена передусім на сільські місцевості країни, де зберігається патріархальна культура та має місце домашнє насильство, однак при цьому населення обмежено в можливостях звернення до кваліфікованого психолога чи психіатра, а також юриста та соціального працівника.

- ♦ Покращення державного сервісу у сфері надання документальних підтверджень станів особи та фактів з її життя, зрозумілі процедури та швидкість обслуговування також є умовою відходу від гендерного дисбалансу серед клієнтів державних сервісів, переходу від образу «жінки-жертви» та «жінки-прохача» до громадянина України, який є повноцінним споживачем державних послуг.

### **Рекомендаційна частина у сфері роботи у прифронтовій зоні**

- ♦ Необхідним є посилення позицій держави та її структур на прифронтових територіях, підконтрольних Україні, максимально можливе звуження тіньового сектору економічних стосунків, які консервують тут нерівності та залежність одних людей від інших.
- ♦ Нагальною проблемою є покращення державних послуг в прифронтовій зоні з урахуванням хвилеподібного характеру напливу відвідувачів (йдеться про збільшення кількості працівників та надання їм якісного офісного обладнання), що в цілому покращить імідж держави та знизить рівень тіньових супровідних сервісів. Введення окремої посади консультанта з процедур ідентифікації, оформлення документів, механізмів їх подання тощо так само може покращити процеси надання державних послуг. Мусимо розуміти, що здебільшого йдеться про звернення літніх людей, які можуть мати проблеми із зором, не мати доступу до інформації в Інтернеті, не знають юридичних моментів та не завжди можуть відстежити усі зміни в вимогах до оформлення чи переоформлення документів.
- ♦ Попри дискусійний характер можливості прийняття в Україні державної стратегії стосовно подальшого розвитку непідконтрольних територій, остання є важливим інструментом подолання практик «відкладеного життя». Для людей проблематичним є стан невизначеності, який здебільшого закінчується очікуванням «справжнього» життя. Останнє призводить до виключення чималої кількості людей з системи кар'єрних шансів, перспектив творення сім'ї, отримання повноцінної та визнаної освіти тощо та формує цілий комплекс соціальних проблем на майбутнє, закладає суттєві нерівності у життєвих шансах. Подібна стратегія може генеруватися на рівні громадянського суспільства, однак прийнятою мусить

бути на державному рівні, інакше вона не буде сприйматися як документ, який несе в собі хоча б якісь гарантії та зобов'язання держави перед своїми громадянами.

- ♦ Необхідним є розширення спектру мобільних послуг (мобільні бригади з психологами, психіатрами, соціальними працівниками, юристами, правозахисниками, лікарями; мобільні банки та банкомати; мобільні бригади працівників пенсійного фонду тощо).
- ♦ Екстремальна ситуація війни, вимушеного переселення підняли питання про недосконалість системи документування соціальних станів та фактів з життя людей. Остання вочевидь потребує вдосконалення на майбутнє з урахуванням наявного досвіду екстремальної документо-комунікаційної діяльності.
- ♦ Проблемою, що все ще очікує на своє розв'язання, є обмеження політичних прав ВПО – відчуження від виборчого процесу на місцевому рівні. Необхідність її розв'язання є очевидною з позицій дотримання прав людини, однак при цьому варто розуміти, що одного рішення про відновлення цього права може бути недостатньо через високий рівень конфліктності там, де не вдалося побудувати діалог між владою, громадським сектором та окремими громадянами.
- ♦ Відповідно, актуальності набувають різноманітні діалогові практики (які, до речі, активно розвиваються в Святогірську<sup>30</sup>).
- ♦ Важливою в роботі з населенням постраждалих від війни регіонів є подолання стигматизаційної риторики, яка передбачає в тому числі перекладання провини за ситуацію на її прямих жертв. Як показало наше дослідження, більшість приписаних лише одній стороні конфлікту практик здебільшого мають дзеркальний характер та є транскордонними практиками виживання (прописка для отримання другої пенсії як в Україні, так і в квазідержавних утвореннях; споживання медичних послуг по обидві сторони лінії розмежування незалежно від ставлення до політичної ситуації; незаконний перетин лінії розмежування повз блок-пости в обох напрямках; неофіційний обмін інформацією між працівниками структур соціального захисту на підконтрольній та непідконтрольній території тощо). Мусимо пам'ятати, що з обох боків лінії розмежування знаходяться люди, які намагаються вижити та побудувати своє життя в екстремальних умовах.

<sup>30</sup> Платформа «Донбасский диалог». - <https://online-dialogue.org/>

## Додатки

- ♦ Додаток 1. Інтенсивність прояву ситуації (тобто встановлення переліку ситуацій, з якими респонденти стикалися персонально; про які знають з власного досвіду).
- ♦ Додаток 2. Рейтинг складений на основі відповідей респондентів, що зазначили у себе наявність персонального досвіду зустрічі з тією чи іншою ситуацією, та охарактеризували її, обравши варіанти «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема».
- ♦ Додаток 3. Рейтинг складений на основі відповідей людей, що не мають персонального досвіду зустрічі з тією чи іншою ситуацією, однак означили її як проблемну, обравши варіанти «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема».
- ♦ Додаток 4. Рейтинг проблем, що найбільш інтенсивно виражені («надзвичайно серйозна проблема») з урахуванням наявного персонального досвіду респондента.
- ♦ Додаток 5. Рейтинг проблем, що найбільш інтенсивно виражені («надзвичайно серйозна проблема»), складений на основі відповідей людей, що не мають персонального досвіду розв'язання тієї чи іншої проблеми.
- ♦ Додаток 6. Порівняння бачення ключових проблем жінками та чоловіками (всі опитані; варіанти вибору відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»). Дана схема має дві осі та дозволяє порівняти ступені оцінювання ситуації як проблемної чоловіками та жінками (фіолетовим кольором позначено який відсоток опитаних жінок вважають ту чи іншу ситуацію проблемною, зеленим – аналогічний відсоток по групі чоловіків). Дана візуалізація дозволяє порівняти та побачити відмінності у «жіночому» та «чоловічому» бачення проблем. Варіанти відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема».
- ♦ Додаток 7. Порівняння бачення ключових проблем жінками та чоловіками (респонденти, що зазначили наявність персонального досвіду зустрічі із проблемою; варіанти вибору відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»). Дана схема має дві осі та дозволяє порівняти ступені оцінювання ситуації

як проблемної чоловіками та жінками (фіолетовим кольором позначено який відсоток опитаних жінок вважають ту чи іншу ситуацію проблемною, зеленим – аналогічний відсоток по групі чоловіків). Дана візуалізація дозволяє порівняти та побачити відмінності у «жіночому» та «чоловічому» бачення проблем. Варіанти відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема».

- ◆ Додаток 8. Рейтинг проблем (чоловіки; наявність персонального досвіду; варіанти відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»). На схемі представлений сумарний відсоток відповідей «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема», що надали чоловіки, які вказали наявність персонального досвіду зустрічі / розв'язання проблеми.
  
- ◆ Додаток 9. Рейтинг проблем (жінки; наявність персонального досвіду; варіанти відповіді – «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема»). На схемі представлений сумарний відсоток відповідей «надзвичайно серйозна проблема» та «скоріше проблема», що надали жінки, які вказали наявність персонального досвіду зустрічі / розв'язання проблеми.

**Рейтинг інтенсивності прояву ситуацій взаємодії з державними органами та установами (з урахуванням наявності / відсутності персонального досвіду опитаних), %**



### Рейтинг проблем за оцінками респондентів, що зазначили наявність власного досвіду зустрічі з подібною проблемою, %



### Рейтинг проблем за оцінками респондентів, що вказали на відсутність власного досвіду зустрічі з подібною проблемою, %





**Рейтинг проблем (наявність власного досвіду, вибір -  
"надзвичайно серйозна проблема"), %**



**Рейтинг проблем (відсутність персонального досвіду, вибір -  
"надзвичайно серйозна проблема"), %**



## Ситуації, визнані респондентами як проблемні (стать), %



### Ситуації, визнані респондентами як проблемні (стать; наявність персонального досвіду розв'язання проблеми), %



### Рейтинг проблем (чоловіки; наявність персонального досвіду), %



**Рейтинг проблем  
(жінки; наявність персонального досвіду), %**

